

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”
Кафедра беларускага мовазнаўства

В.І. Несцяровіч

МІЖЭТНІЧНАЕ МОЎНАЕ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЕ

Метадычныя рэкамендацыі

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2015*

УДК 81:39(075.8)
ББК 81.001.91я73
Н56

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 3 ад 03.03.2015 г.

Аўтар: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук
В.І. Несцяровіч

Р э ц е н з е н т :
загадчык кафедры рускай мовы як замежнай
ВДУ імя П.М. Машэрава,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт *С.М. Якаўлеў*

Несцяровіч, В.І.
Н56 Міжэтнічнае моўнае ўзаемадзеянне : метадычныя рэкамендацыі /
В.І. Несцяровіч. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 48 с.

Метадычныя рэкамендацыі па дысцыпліне “Міжэтнічнае моўнае ўзаемадзеянне” змяшчаюць асноўныя тэмы, вызначаныя вучэбнай праграмай па дысцыпліне, планы практычных заняткаў, спіс рэкамендаванай літаратуры.

Прызначаецца студэнтам філалагічных спецыяльнасцей дзённай і завочнай формаў навучання.

УДК 81:39(075.8)
ББК 81.001.91я73

© Несцяровіч В.І., 2015
© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	4
УВОДЗІНЫ. Міжэтнічнае моўнае ўзаемадзеянне як сацыялінгвістычны працэс і вучэбная дысцыпліна	5
РАЗДЗЕЛ 1. БАЛТА-СЛАВЯНСКАЕ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЕ І ЯГО ВЫНІКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ	7
Тэма 1. Балта-славянская праблема	7
Тэма 2. Вынікі балта-славянскага ўзаемадзеяння ў беларускай мове	12
Тэма 3. Аб лексічным корпусе балтызмаў у беларускай мове ...	16
РАЗДЗЕЛ 2. БЕЛАРУСКА-ЦЮРКСКАЕ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЕ І ЯГО ВЫНІКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ	20
Тэма 1. Пасяленне татар і фарміраванне татарскай народнасці ў Беларусі	20
Тэма 2. Вынікі беларуска-цюркскага міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння ў Беларусі	24
Тэма 3. Выкарыстанне арабскага пісьма для запісу беларускіх тэкстаў	27
Тэма 4. Лінгвістычная аснова кітабаў і іх навуковае вывучэнне	29
Тэма 5. Адлюстраванне ў кітабах усходніх і славянскіх моўных традыцый як вынік міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння	33
Тэма 6. Аб характары літаратурна-пісьмовых нормаў і прыёмаў у кітабах	36
РАЗДЗЕЛ 3. ПЛАНЫ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ	38
ЛІТАРАТУРА	45
УМОЎНЫЯ АБАЗНАЧЭННІ І СКАРАЧЭННІ	47
ПРЫКЛАДНЫЯ ТЭМЫ ДЛЯ НАВУКОВЫХ ДАКЛАДАЎ, КУРСАВЫХ ПРАЦ	47

П Р А Д М О В А

Вучэбная дысцыпліна “Міжэтнічнае моўнае ўзаемадзеянне” сінтэзуе звесткі з такіх вучэбных дысцыплін, як гісторыя беларускай мовы, беларуская дыялекталогія, гісторыя Беларусі. Аб’ём дысцыпліны – 36 аўдыторных гадзін, форма кантролю – залік.

Змест вучэбнай дысцыпліны складаюць раздзелы: “Балта-славянскае ўзаемадзеянне і яго вынікі ў беларускай мове” і “Беларуска-цюркскае ўзаемадзеянне і яго вынікі ў беларускай мове”. Выбар гэтых навуковых напрамкаў абумоўлены тым, што ў апошнія дзесяцігоддзі яны перажываюць сапраўдны навуковы ўздым, у сувязі з чым узніклі падставы для тэарэтычнай ацэнкі і асэнсавання некаторых найбольш значных вынікаў даследаванняў у Baltico-Slavica і кітабістыцы.

Ва “Уводзінах” раскрываюцца змест і задачы дысцыпліны. Раздзелы “Балта-славянскае ўзаемадзеянне...” і “Беларуска-цюркскае ўзаемадзеянне...” структураваны па тэмах: спачатку падаюцца тэарэтычныя звесткі (матэрыялы да лекцыйных заняткаў), потым – пытанні для самаправеркі. Плары практычных заняткаў вылучаны таксама ў асобны раздзел. У канцы дапаможніка змешчаны спіс рэкамендаванай літаратуры.

У выніку вывучэння тэм, уключаных у першы раздзел, студэнт павінен ведаць сутнасць балта-славянскай праблемы, найбольш значных вынікаў балта-славянскага моўнага ўзаемадзеяння, адлюстраваныя ў беларускай мове, асноўныя лексікаграфічныя выданні, у якіх змешчана лексіка балтыйскага паходжання. Студэнт павінен умець вызначаць лексіку балтыйскага паходжання ў беларускай мове, карыстацца навучальнай, даведачнай і метадычнай літаратурай, рэферыраваць навуковыя публікацыі.

Пасля засваення тэм другога раздзела студэнт павінен ведаць гістарычныя абставіны пасялення цюркскіх этнічных груп у Беларусі, асноўныя вынікі беларуска-цюркскага міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння, найбольш характэрныя палеаграфічныя і філалагічныя асаблівасці арабскаалфавітнай літаратуры, створанай татарамі ў Беларусі (кітабаў) і вынікі навуковага даследавання гэтай літаратуры. Студэнт павінен умець ахарактарызаваць лінгвістычную аснову кітабаў, вызначаць арыенталізмы ў беларускай мове, ведаць іх значэнне.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен таксама авалодаць тэрміналогіяй, якая вызначаецца вучэбнай праграмай і прыводзіцца ў планах практычных заняткаў.

У В О Д З І Н Ы.

МІЖЭТНІЧНАЕ МОЎНАЕ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЕ ЯК САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫ ПРАЦЭС І ВУЧЭБНАЯ ДЫСЦЫПЛІНА

1. Міжэтнічнае моўнае ўзаемадзеянне як сацыялінгвістычны працэс

Пад міжэтнічным узаемадзеяннем прынята разумець любыя формы адносін паміж носьбітамі этнічных характарыстык, або этнасамі, ва ўсіх магчымых сферах – палітычнай, ідэалагічнай, сацыяльна-эканамічнай, культурнай, моўнай, рэлігійнай, псіхалагічнай. У перспектыве любыя формы міжэтнічнага ўзаемадзеяння вядуць да змянення індывідуальных і групавых характарыстык уступаючых ва ўзаемадзеянне аб'ектаў. Міжэтнічныя кантакты, якія з'яўляюцца вынікам розных гістарычных абставін, вымагаюць ад чалавека, з аднаго боку, вырашэння праблемы зберажэння сваёй культурнай ідэнтычнасці, а з другога – уключэння ў чужую культуру. Зберажэнне “свайго” і прыняцце “чужога” з часу кантактавання розных этнасаў можа знаходзіцца ў розных прапорцыях паміж сабою. Гэта адзін з найважнейшых момантаў у міжэтнічным узаемадзеянні.

Моўнае ўзаемадзеянне як сацыялінгвістычны працэс пачынаецца тады, калі прышэльцамі пачынаецца засваенне мовы карэннага насельніцтва, што абумоўліваецца не толькі фактарам звычайнай прысутнасці, але найперш практычнай патрэбай – наладжваннем кантактаў з мясцовым насельніцтвам, уключэннем у разнастайныя сумесныя працэсы (гандлёвыя, ваенныя, культурныя, міжасобасныя). Пераход часткі або ўсяго прышлага этнасу на мову карэннага насельніцтва – адзін з варыянтаў міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння. Часта прамежкавым этапам такога пераходу з'яўляецца двухмоўе, якім валодаюць прышэльцы, і гэтае двухмоўе можа захоўвацца працяглы час. Менавіта такі шлях у XIV–XVI і наступных стагоддзях прайшлі на этнічных землях Беларусі цюркамоўныя групы, якія на працягу адзначанага часу сфарміраваліся ў адзіную народнасць пад назвай “татары”. Цюркскія мовы, якімі напачатку валодалі цюркамоўныя групы, з часам забываюцца іх носьбітамі і страчваюць дамінантную ролю ў самавызначэнні этнасаў-прышэльцаў. Мяркуюцца, што з XVII ст. асноўнай, калі не адзінай, мовай зносін у татарскім асяроддзі становіцца беларуская, яе ж выкарыстоўваюць татарскія кніжнікі і ў арабскаалфавітнай літаратуры, створанай у Беларусі. Вырашальнымі самаідэнтыфікацыйнымі фактарамі для татар становяцца ісламская вера і арабскаалфавітнае пісьменства.

Ёсць іншыя прыклады міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння, у выніку якога моўная асіміляцыя ідзе ў адваротным напрамку – ад прышэльцаў да

карэннага насельніцтва. Такой была гісторыя ўзаемадзеяння паміж славянскімі і балтыйскімі плямёнамі.

2. Паняцце этнасу

Слова-тэрмін *этнос* паходзіць ад грэч. *ethnos* ‘племя, народ’ і абазначае гістарычна сфарміраваную, устойлівую супольнасць людзей, адлюстраваную ў адзінай назве, з агульнымі культурай, мовай, рысамі псіхікі і самасвядомасцю.

3. Мэта і задачы выкладання дысцыпліны

У цяперашні час моўнае ўзаемадзеянне лічыцца надзвычай актуальнай навуковай праблемай і разглядаецца з генетычнага, параўнальна-гістарычнага, функцыянальнага, сінхроннага, арэальнага ды іншых пунктаў гледжання айчыннымі і замежнымі навукоўцамі (У. Вайнрайх, Э. Хаўген, О. Есперсен, Б. Гаўранак, Л.Б. Нікольскі, А.Д. Швейцар, А.П. Маёраў, В.Д. Старычонок ды інш.). Вывучэнне моўных кантактаў, працэсаў і вынікаў кантактавання двух ці больш моў абумовіла нараджэнне новага напрамку ў мовазнаўстве – кантактнай лінгвістыкі (адна з сінанімічных назваў – лінгвістычная кантакталогія).

Мэтай выкладання дысцыпліны з’яўляецца азнаямленне студэнтаў з характарам і вынікамі міжэтнічнага ўзаемадзеяння на тэрыторыі Беларусі, адлюстраванымі ў беларускай мове.

Задачы выкладання дысцыпліны:

- сфарміраваць уяўленне аб характары і выніках балта-славянскага і беларуска-цюркскага міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння;
- ахарактарызаваць балта-славянскую праблему ў агульных рысах, сфарміраваць веды аб корпусе лексічных балтызмаў у беларускай мове, пазнаёміць з лексікаграфічнымі распрацоўкамі лексічных балтызмаў;
- азнаёміць з жанрамі, характарам, лінгвістычнай асновай і гісторыяй вывучэння арабскаалфавітнай літаратуры, створанай у Беларусі татарамі-перасяленцамі;
- пашырыць веды аб наяўнасці і паходжанні арыенталізмаў (лексікі ўсходняга паходжання) у беларускай мове;
- паказаць моўна-стылявыя рэсурсы старажытных арабскаалфавітных тэкстаў, створаных татарамі ў Беларусі.

Р А З Д З Е Л 1. БАЛТА-СЛАВЯНСКАЕ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЕ І ЯГО ВЫНІКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Т Э М А 1. БАЛТА-СЛАВЯНСКАЯ ПРАБЛЕМА

1. Навуковае асэнсаванне балта-славянскай праблемы. Пытанне пра балта-славянскае моўнае адзінства.

У чым сутнасць балта-славянскай праблемы?

З усіх індаеўрапейскіх моў бліжэйшымі да славянскіх з'яўляюцца балтыйскія. Іменна ў балтыйскіх і славянскіх мовах назіраецца шмат супадзенняў у фанетыцы, словазмяненні, словаўтварэнні і лексіцы. Гэта агульнапрызнаны факт, але існуюць розныя яго тлумачэнні з-за розных падыходаў.

У чым сутнасць тэорыі балта-славянскага моўнага адзінства?

Першы падыход, самы даўні, сфармуляваны нямецкім лінгвістам А. Шлейхерам (1821–1868), які лічыў, што прабалтыйская і праславянская мовы мелі **агульнага продка** – балта-славянскую мову-аснову (прамову). На аснове гэтага падыходу склалася гіпотэза аб **генетычным адзінстве** балтыйцаў і славян. Аўтарытэтным абаронцам яе быў нямецкі лінгвіст К. Бругман (1849–1919), які ўказаў на агульнасць фанетычных і марфалагічных працэсаў у славянскіх і балтыйскіх мовах: страту складовых плаўных і іх пераход у спалучэнні *ir, *ur; узнікненне поўных прыметнікаў са спалучэння кароткіх прыметнікаў з указальнымі займеннікамі, пераход назоўнікаў з кансанантным тыпам асновы ў скланенне на *i ды інш. (спіс агульных працэсаў пастаянна папаўняецца). На падставе гэтых дадзеных А.А. Шахматаў (1864–1920) зрабіў вывад аб паходжанні славян і балтыйцаў ад аднаго агульнага родапачынальніка, мову якога можна назваць **балта-славянскай мовай-асновай (прамовай)**. Увогуле прыхільнікі гэтага падыходу настойваюць на тым, што балтыйскія і славянскія мовы маюць значна больш падобных рысаў з пункту гледжання як лексікі, так і марфалогіі і сінтаксісу, чым любыя іншыя групы індаеўрапейскіх моў.

Найбольш надзейным паказчыкам паходжання балтыйскіх і славянскіх моў ад адзінай мовы-асновы прыхільнікі дадзенай гіпотэзы называюць словаўтварэнне. У прыватнасці, у балтыйскіх і славянскіх мовах назіраюцца супольныя суфіксальныя новаўтварэнні: бел. **ногаць** – ад назоўніка **наг-а** і суфікса **-т-** (<*nog-**ьт-ь**) і ст. прус. **nagutis** ‘ногаць’, бел. **вянок** – ад прасл. *venь ‘вянок, сплеченае галлё’, якое адносіцца да *viti ‘віць’) і суфікса **-ок-** (<*ven-**ьк-ь**) і лтш. **vainuks** ‘вянок’; супольныя прэфіксальныя новаўтварэнні: бел. **прыйсці** і літ. **prieti** ‘тс’, бел. **прыбегчы** і літ. **pribegti** ‘тс’; супольныя семантычныя новаўтварэнні: бел.

долата і ст. прус. **dalptan** ‘тс’, бел. **дзяўбіці** і літ. **dilbti** ‘тс’, бел. **цесць** і ст. прус. **tisties** ‘тс’ ды інш.

На карысць гіпотэзы балта-славянскай мовы-асновы сведчаць і некаторыя гістарычныя і археалагічныя факты. Славяне гістарычна засведчаны “знешнімі” гісторыкамі, напрыклад Іарданам, Пракопам Кесарыйскім толькі з VI ст. і характарызуюцца імі як “вялікі народ”, “шматлікі народ”. Самая ранняя славянская археалагічная культура – пражска-карчакаўскага тыпу – адносіцца таксама да гэтага часу, г.зн. V–VII стст. Разам з тым даводзіцца канстатаваць, што няма ніякай асобай балта-славянскай археалагічнай культуры.

Гіпотэзу балта-славянскай мовы-асновы (прамовы) у розны час абаранялі такія славiсты, як А. Брукнер, Х. Педэрсен, А. Ваян, У. Геаргіеў, О. Семерэны, Т. Лер-Сплавінскі, Е. Курыловіч, Х. Бірнбаўм, У. Тапароў.

Якая роля гідраніміі ў вырашэнні балта-славянскай праблемы?

Існаванне балта-славянскай мовы-асновы (прамовы) прыхільнікі балта-славянскага адзінства пацвярджаюць дадзенымі гідранімікі. Балтыйскія і славянскія супольнасці займалі вялікую тэрыторыю – ад нізоўяў Віслы на захадзе да Падмаскоўя на ўсходзе і ад басейна Заходняй Дзвіны на поўначы да вусця Дзясны і Сейма на поўдні. Цяпер гэтая тэрыторыя заселеная славянамі, аднак гідронімы засталіся ранейшымі, балтыйскімі. Вялікая колькасць гідранімічнай лексікі ў беларускай мове створана на аснове балтыйскіх каранёў, хаця нярэдка яны маюць славянскія суфіксы. Расійскія лінгвісты Уладзімір Тапароў (1928–2005) і Алег Трубачоў (1930–2002), правёўшы лінгвістычны аналіз гідронімаў Верхняга Падняпроўя (на тэрыторыі Беларусі гэта – Магілёўская, частка Віцебскай і Гомельскай вобл.), прыйшлі да вываду, што асноўным этнічным кампанентам на паддоследнай тэрыторыі былі балты. Параўнаўшы бярэзінскую і прыпяцкую гідранімію з гідраніміяй сучасных Літвы і Латвіі, яны адзначылі, што з 300 бярэзінскіх гідранімічных назваў 80 з’яўляюцца балтыйскімі, і гэта вялікая ўдзельная вага балтызмаў у агульнай колькасці гідронімаў. А ўвогуле на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя, па іх падліках, прыкладна 700–800 гідранімічных назваў маюць балтыйскае паходжанне. Такімі, на думку аўтараў, з’яўляюцца, напрыклад, назвы рэк у басейне Бярэзіны – Нідалька, Сергуч, Манец, Манча, Нача, Жортайка, Плавія, Стабніца, Вяча, Венча, Грыўка, у басейне Прыпяці – Піна, Пінін, Ясельда, Цна, Лань, Нача / Нач, Весія, Сівалка / Сівельга, Морач, Даколька, у басейне Дняпра – Абеста, Ажоўка, Бебра, Бержыца, Воп, Лучоса, Нароўля ды інш.

Наяўнасць балтыйскага субстрату ў славянскім гідранімічным фондзе прызнаецца многімі даследчыкамі, але яго вага і сапраўднасць можа быць высветлена толькі пасля этымалагізацыі ўсіх гідранімічных назваў. Этымалогіі назваў беларускіх рэк прысвечана даволі значная літаратура. Дасягнуты пэўныя вынікі, але адзінства ў падыходах і пазіцыях

аўтараў пакуль не назіраецца. У некаторых працах робяцца спробы тлумачыць гідронімы або з пазіцый балтыйскіх моў, або з пазіцый славянскіх моў. Нярэдка ж балтыйскую або славянскую гіпотэзы па прыведзеных доказах можна разглядаць як раўназначныя. На такую магчымасць звяртае ўвагу Генадзь Цыхун, калі разглядае этымалагічныя гіпотэзы назвы ракі *Нятуна*. Ён піша, што можна прыняць дзве версіі – балтыйскую і славянскую. Першая пацвярджаецца, калі канец назвы ідэнтыфікаваць як літоўскае -ure ‘рака’, а пачатак суаднесці з назвай рэчкі Нета (Netta) на тэрыторыі Літвы. У такім выпадку выкарыстанне адной і той жа назвы для тэрытарыяльна блізкіх, але асобных рэчак сведчыла б аб экспансіі балтаў з тэрыторыі сучаснай Беластоцчыны на тэрыторыю сучаснай Гродзеншчыны, што можна звязаць з рухам яцвягаў на ўсход па даліне Свіслачы. Аднак нельга адмаўляць і славянскую версію, калі ўлічыць славянскую гідранімічную мадэль з адмоўем Не-, параўн. напрыклад, у суседнім басейне Нарава *Нямержа*, гістарычны гідронім *Непрядва*, паўднёvasлавянскую *Неретва* і г. д. [25, с. 84 і наст.]

Акрамя гэтага, у шэрагу публікацый (асабліва гэта датычыцца гідраніміі Падзвіння) даказваецца наяўнасць вялікай колькасці назваў фіна-ўгорскага паходжання, якія ўзніклі яшчэ раней за балтыйскія.

Аб’ектыўна высвятленне паходжання гідранімічнай лексікі ўскладняецца многімі фактарамі, сярод якіх – доўгае існаванне назвы і змяненне фанетычнага вобліку, у працэсе бытавання бесфармантных назвы маглі змяняцца ў фармантныя ды інш. Часцей лінгвісты адзначаюць суфіксальныя нарашчэнні, звязаныя з узаемадзеяннем гідронімаў з айконімамі. Напрыклад, левы прыток Нёмана, што ўпадае ў яго каля Гродна, мае тры назвы: Ласосна, Ласаянка і Ласаснянка. Па сведчанні даследчыкаў, першапачатковай назвай была Ласосна, якая пад уплывам айконіма Ласосна ператварылася ў Ласаянку і нават Ласаснянку. Такія ж пераўтварэнні адбыліся з іншымі назвамі рэчак: Індура > Індурка, Бераставіца > Бераставічанка, Лаша > Лашанка, Уснар > Уснарка [25, с. 83]. Вось чаму пры вывучэнні гідранімічнай лексікі мэтазгодна выкарыстоўваць старажытныя геаграфічныя карты, каб ведаць даўнія назвы гідранімічных аб’ектаў.

Больш упэўнена этымалагізуюцца славянскія гідранімічныя назвы, у якіх нярэдка адлюстроўваюцца асабліваасці навакольнай прыроды, якасці і ўласцівасці вады. Такімі, напэўна, з’яўляюцца назвы рэк Бярэзіна, Бярэзіца, Бабруйка, Вепрукі, Дабрэйка, Ясінец, Клёнаўка, Ржаўка. Этымалагічнае значэнне гэтых гідронімаў празрыстае.

Як лакалізуюцца асобныя групы балтыйскіх гідронімаў на тэрыторыі Беларусі?

У публікацыях А. Ванагаса (Летува), А. Непакупнага (Украіна), У. Тапарова (Расія) высвятляецца паходжанне некаторых груп гідраніміі, вылучаецца іх тэрытарыяльная лакалізацыя, устанаўліваецца сувязь з

паўнай балтыйскай мовай. Так, гідронімы з фінальнай часткай на *-ея* (*Верацея, Выдрэя, Усвея*) часцей адзначаюцца на паўночнай і паўночна-ўсходняй тэрыторыі Беларусі (на поўнач ад р. Заходняя Дзвіна і Верхняе Падняпроўе з басейнам р. Сож), даследчыкі адносяць гэтыя назвы да латгальскай мовы. У сярэдняй і паўночна-заходняй частцы Беларусі (часткі Панямоння, Паазер’я, Усходняга Палесся) выяўляюцца гідронімы з фіналлю *-ія* (*Вілія, Ілія*), што сведчыць пра сувязь іх з мовай аўкштайтаў. Трэці раён характарызуецца гідронімамі з фіналямі *-ва, -да* (*Дзітва, Ёзва, Клява Маства, Грыўда, Неўда*), ахоплівае Панямонне і працягваецца на тэрыторыі паўднёвай Літвы. Паходжанне падобных гідронімаў звязваюць з мовай яцвягаў.

Па сведчанні беларускіх тапанімістаў, на тэрыторыі Беларусі відавочныя балтыйскія гідронімы сустракаюцца толькі на паўночны захад ад прыкладнай лініі Пружаны – Слуцк – Рагачоў – Касцюковічы.

2. Пытанне пра балта-славянскі моўны саюз

У чым сутнасць тэрыі балта-славянскага моўнага саюза?

Другі падыход адмаўляе балта-славянскае адзінства. Многія вучоныя, следам за французскім лінгвістам, індаеўрапеістам А. Мее (1866–1936), не прызнаюць існавання агульнага продка і балта-славянскую мову-аснову і ў процілегласць выказваюць гіпотэзу пра **незалежнае паходжанне** славянскай і балтыйскай з індаеўрапейскай і наступнага другаснага іх збліжэння, у выніку чаго ўтварыўся і на працягу доўгага часу існаваў балта-славянскі саюз (сімбіёз).

Гіпотэза **незалежнага** (і нават **самабытнага**) **паходжання** праславянскай і прабалтыйскай мовы абгрунтоўваецца перш за ўсё фактамі адрозненняў паміж славянскімі і балтыйскімі мовамі. А. Мее, І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ, С.Б. Бернштэйн указваюць на тое, што вынікі некаторых фанетычных працэсаў былі рознымі ў балтыйскіх і славянскіх мовах: такі лёс доўгіх і кароткіх галосных *а, *о (параўн.: пратаслав. *око – літ. akis) ды інш. А.М. Трубачоў, паслядоўны прыхільнік гэтай гіпотэзы, указвае на істотныя адрозненні ў фанетыцы і марфалогіі (напр., суфікс *-s-* у славянскіх мовах з’яўляецца паказчыкам прошлага часу – аорыста, а ў балтыйскіх – будучага часу; славянскія дзеясловы на *-ль* (*-ль*) маюць індаеўрапейскія паралелі, але не вядомыя балтам). Ёсць адрозненні і ў лексіцы. Ён піша, што такія найважнейшыя паняцці, як “ягненок”, “яйцо”, “бить”, “мука”, “живот”, “дева”, “долина”, “дуб”, “долбить”, “голубь”, “господин”, “гость”, “горн (кузнечный)”, выражаюцца рознымі словамі ў балтыйскіх і славянскіх мовах [24, с. 20].

На незалежнае развіццё славянскага і балтыйскага этнасаў паказваюць розныя фактары, у прыватнасці, на думку А.М. Трубачова, іх розныя этнамоўныя кантакты (дака-фракійскія для балтаў і італійскія і

іранскія – для славян), а таксама традыцыйнае славянскае жыллё (прамавугольная зямлянка з печчу ў куце ў славян на Верхнім Дняпры і слупковыя наземныя пабудовы для жылля ў суседніх балтаў).

У чым сутнасць тэорыі “памежных кантактаў”?

У рэчышчы гіпотэзы аб незалежным паходжанні балтыйскай і славянскай моў выказваецца думка пра **інтэнсіўныя памежныя кантакты** паміж балтыйцамі і славянамі. Прыхільнікі гэтага падыходу (С.Б. Бернштэйн, Ю.С. Лаўчутэ ды інш.) лічаць, што падабенства славянскіх і балтыйскіх моў якраз і з’яўляецца вынікам **балта-славянскага моўнага саюза**, шматлікіх запазычанняў у абодва бакі. Асноўным спосабам узнікнення агульных балта-славянскіх лексічных або словаўтваральных з’яў было іх распаўсюджванне з дыялекта ў дыялект шляхам памежных кантактаў або пад уздзеяннем балтыйскага субстрату. Паводле Ю. Лаўчутэ, якая найбольш выразна выказвае гэты погляд, прыняцце такой думкі “зробіць гіпотэзу аб існаванні ў мінулым эпохі актыўных узаемных кантактаў паміж балтамі і славянамі больш пераканаўчай, чым гіпотэзу пра асабліва роднасную іх блізкасць” [12, с. 303].

Заклучэнне.

Такім чынам, адны даследчыкі абгрунтоўваюць балта-славянскую моўную роднасць агульнай для балтыйцаў і славян мовай-асновай (тэорыя адзінага продка / генетычнай роднасці / генетычнага адзінства), другія – вынікам моўных узаемаўплываў і працяглага суіснавання продкаў балтаў і славян на сумежных тэрыторыях (тэорыі незалежнага паходжання / моўнага саюза і інтэнсіўных кантактаў). І балта-славянскае адзінства, і балта-славянскі саюз (сімбіёз) – гэта гіпотэзы, навуковыя мадэлі, кожная з якіх лепш працуе з адной групай фактаў і горш – з другой.

Тым часам адно з найгалоўнейшых пытанняў, якім з’яўляецца балта-славянская рэканструкцыя, застаецца не вырашаным ні ў рамках адной, ні ў рамках другой гіпотэзы.

Пытанні для самаправеркі:

1. У чым сутнасць балта-славянскай праблемы?
2. Як вырашаецца балта-славянская праблема прыхільнікамі балта-славянскага адзінства і балта-славянскага моўнага саюза? Назавіце даследчыкаў, якія распрацоўваюць гэтыя гіпотэзы.
3. У чым выяўляецца падабенства (агульнасць) балтыйскіх і славянскіх моў? Прыведзіце прыклады.
4. У чым праяўляецца разыходжанне паміж балтыйскімі і славянскімі (беларускай) мовамі?
5. У чым сутнасць навуковай гіпотэзы Алега Трубачова? Юраты Лаўчутэ?
6. Як лакалізуюцца асобныя групы гідронімаў на тэрыторыі Беларусі?
7. Якая роля надаецца гідранімічнай лексіцы ў вырашэнні балта-славянскай праблемы?

Т Э М А 2. ВЫНІКІ БАЛТА-СЛАВЯНСКАГА ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

1. Балта-славянскае міжэтнічнае ўзаемадзеянне на тэрыторыі сучаснай Беларусі і яго вынікі.

З якога часу пачынаецца балта-славянскае ўзаемадзеянне і які характар яно мела?

Пра тое, як і калі рассяляліся славяне па тэрыторыі Беларусі, пісьмовых крыніц амаль не збераглося. Таму да цяперашняга часу не сціхаюць навуковыя спрэчкі, выказваюцца розныя тэорыі, часам – процілеглага характару. Асноўныя даныя, акрамя “Аповесці мінулых гадоў”, вучоныя атрымліваюць у выніку археалагічных экспедыцый.

Паводле археалагічных даных, на тэрыторыю, якую цяпер займае Беларусь, першыя славяне прыйшлі прыкладна ў VI–VII стст., калі ўзрост балтыйскіх старажытнасцей тут дасягаў аж 2-х тысячагоддзяў [20, с. 17 і наст.]. Храналагічна славянскае рассяленне (у тым ліку і па тэрыторыі сучасных суседніх славянскіх дзяржаў) супала з пачаткам распаду праславянскай мовы. З гэтага часу і пачынаецца балта-славянскае ўзаемадзеянне.

Рухаючыся па рэках, славяне сяліліся побач з балтамі. Засяленне славянамі балтыйскіх тэрыторый было, хутчэй за ўсё, паступовым і адбывалася на працягу некалькіх стагоддзяў. Невядома, наколькі мірным быў гэты працэс. На некаторых балтыйскіх гарадзішчах археолагі знаходзяць сляды пажараў – верагодныя доказы ваенных канфліктаў. Па ўзроўні сацыяльнай арганізацыі славяне мелі больш развітую гаспадарку, былі лепш арганізаваныя, чым мясцовыя этнічныя супольнасці, што вызначыла напрамак этнічнай і моўнай асіміляцыі – ад прышэльцаў да карэннага насельніцтва.

У выніку ўзаемадзеяння славян з балтамі ў VIII–IX ст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі склаліся супольнасці крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў. Прыкладна з X ст. крывічы і дрыгавічы пачалі каланізацыю Панямоння, заселенага яцвягамі па левы бок Нёмана і літвой – па правы. Але асіміляцыя балтаў праходзіла павольна, таму Панямонне яшчэ доўга заставалася змешанай балта-славянскай зонай.

Калі сфарміраваўся беларускі этнас?

Паводле прынятай у беларускай гістарыяграфіі думкі, беларускі этнас (народнасць) сфарміраваўся ў складзе Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) на працягу XIV–XVI стст. у выніку этнічнай кансалідацыі насельніцтва тэрыторыі Беларусі (нашчадкаў крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, часткова валынян, драўлян, севяран ды інш.). У фарміраванні беларускага этносу ўдзельнічалі некаторыя балтыйскія этнічныя супольнасці, найперш – літва, яцвягі (судовы, дайноўцы) ды інш.

Перыяд існавання ВКЛ можна лічыць важным этапам славяна-балтыйскага (беларуска-літоўскага) культурна-моўнага ўзаемадзеяння на беларускіх землях, цэнтрам якога было Верхняе Панямонне. На думку даследчыкаў, гэтае ўзаемадзеянне аказала вызначальны ўплыў на ўтварэнне фанетычнай сістэмы беларускай мовы (аканне, дзеканне, зацвярдзелы р). У старабеларускай мове лінгвістамі зафіксаваны літуанізмы, выкарыстанне якіх у дакументах было звязана з неабходнасцю абазначэння спецыфічных з’яў у сацыяльным і эканамічным развіцці Вялікага Княства Літоўскага.

Пытанні для самаправеркі:

1. Калі пачынаецца балта-славянскае ўзаемадзеянне на тэрыторыі сучаснай Беларусі, з чым яно было звязана і які мела характар?
2. Якія славянскія плямёны засялялі тэрыторыю сучаснай Беларусі і якая іх роля ў этнагенезе беларусаў?
3. Калі сфарміраваўся беларускі этнас?

2. Роля тапаніміі ў вывучэнні вынікаў балта-славянскага ўзаемадзеяння. Беларускія тапонімы з балтыйскімі асновамі

Назвы азёр, рэк, старажытных паселішчаў з’яўляюцца своеасаблівым гістарычным дакументам і могуць расказаць аб этнічным складзе насельніцтва, якое некалі дало гэтыя імёны.

У анамастыцы Славіі (г.зн. на тэрыторыях, дзе ў цяперашні час пражываюць славянскія народы) захаваліся асновы ад назваў старажытных зніклых балтыйскіх плямёнаў, такіх як **прўсы, кўршы, яцвягі, літв́а**, сучасных народаў, а таксама этнічных рэгіёнаў, напрыклад, **латышы, жэмайці́цы / жмудзь**). Так, з асновай **прус-** / **прыс-** у мікратапаніміі Беларусі адзначаюцца сенажаць Прысы (Брэсц. вобл.), лясы Прусава гара (Гом. вобл.), назвы вёсак Пруска (Брэсц. вобл.), Прўсы, Прусы́, Прусінава (Мін. вобл.), Прусаўкі (Віц. вобл.) і інш.

З асновай **курш-** звязваецца шэраг беларускіх назваў вёсак у Брэсцкай, Гродзенскай і Віцебскай абласцях: Куршынавічы (Брэсц. вобл., Ляхавіцкі р.), Кўрчы, Куршы́ (Віц. вобл.), Курчэўцы (Гродз. вобл.). Для беларускай мовы куршская цікавая тым, што іменна ў ёй існаваў пераход **г→дз** (напр., *Dzińtare* ‘бурштын’ пры літ. *Gintarà*). Магчыма, беларускае дзеканне магло мець яго рэальную падтрымку.

“**Яцвяжскія**” назвы ў тапаніміі Беларусі імкнуцца да заходніх і паўночна-заходніх яе абласцей: Яцвезь – адно сяло ў Брэсцкай вобласці і дзве вёскі ў Гродзенскай вобласці, Ятвек, Ятвязь таксама ў Гродзенскай вобласці. Яцвяжскае этнічнае адгалінаванне балтыйскіх плямён уключала таксама дайноўцаў і судоваў (судзінаў) і ўваходзіла ў т.зв. Судавію (паміж Наравам – ракой у паўночнай Польшчы і заходняй Беларусі і Нёманам). Мяркуюцца, што тапанімічная назва Ліда – дайноўскага паходжання і этымалагічна абазначае ‘апрацаванае поле на месцы высечанага лесу’.

Але найбольш у тапаніміцы Беларусі сустракаецца назваў з асновай **ліцвін-**, **літвін-**, **літоўск-/літоўк-**. «Літоўскія» тапонімы на тэрыторыі Беларусі размяшчаюцца без якой-небудзь бачнай заканамернасці. Напрыклад, на Палессі суседнічаюць абедзве асновы: сяло Літвінка, урочышча Літвінаўка (Брэсц. вобл.), сёлы Ліцвіновічы, Ліцвінавічы (Гом. вобл.), а таксама вёскі Літоўка, Літоўск (Брэсц. вобл.), пашня Літоўскэ моглыцэ (Брэсц. вобл.). Падобную “бессістэмнасць” можна ўбачыць і ў іншых абласцях Беларусі: у Віцебскай вобласці – вёскі Літоўшчына, Літоўцы, Літвінава, Ліцвінаўскае поле, у Мінскай вобласці – поле Літаўкі, лес Літоўшчына і лес Ліцвінаўка.

Гідронімы з каранем **ліцвін-/літвін-** ёсць ва Украіне і Расіі. У сучаснай Літве, і гэта гучыць, на першы погляд, парадаксальна, яны адсутнічаюць. Як адсутнічаюць і аднайменныя тапонімы. Сучасная Летува склалася не на аснове літвы, іх продкамі з’яўляюцца аўкштайцкія і жамойцкія (жмудскія) плямёны.

Этнонім **жамойты (жэмайты)** таксама знайшоў месца ў беларускай тапаніміі: вёска Жамойдзі (Гродз. вобл.) і дзве вёскі Жамойдзь ў Мін. вобл., вёска Жамойск (Віц. вобл.). Нават у Палессі ёсць вёска Жмойдзякі (Брэсц. вобл.). У мікратапаніміі гэтая аснова сустракаецца радзей, вядома, напрыклад, поле Жамойтава – “поле, якое належыць Жамойту” (Гродз. вобл.). Большасць назваў з асновай **жамойц-** (і варыянты) сканцэнтраваны ў заходняй частцы Беларусі.

Этымалогію назвы **жамойція** звязваюць з літ. *žemas* ‘ніжні’, ‘нізкі’, г.зн. ніжняя частка. У адрозненне ад літ. *aukštas* – ‘высокі’, што дало назву другой этнічнай частцы сучасных літоўцаў – аўкштайтам.

“Латышскіх” тапонімаў на Беларусі менш, чым “літоўскіх”, што тлумачыцца гістарычным мінулым большай часткі беларускіх зямель у складзе Вялікага Княства Літоўскага. Знаходзяцца гэтыя тапонімы пераважна ва ўсходняй частцы Беларусі: некалькі вёсак Латышы ў Віц. вобл., там жа вёска Латышчына вар. Латышава, у Мін. вобл. лес Латыскае. Рэдкія назвы і з каранем **латв-/лотв-**, і адносяцца яны да заходніх рэгіёнаў: вёска Лотвічы – у Брэсцкай вобласці, вёска Лотвіны – у Мінскай вобласці.

У паўночна-заходняй частцы Беларусі адзначаецца некалькі назваў вёсак ад этноніма **Латыголь** – “латгальцы”: Латыгава (Віц. і Гродз. вобл.), Латыголь (Віц. і Мін. вобл.), Латыголава (Гродз. вобл.), Латыголічы (Віц. вобл.). Многія з іх знаходзяцца на беларуска-латышскім памежжы.

Адэтнонімная анамастыка Беларусі з пазіцыі прысутнасці ў ёй балтыйскіх этнаніменных асноў сведчыць, што ў ёй захаваліся сляды самых розных па лексічным складзе, храналогіі і словаўтваральнай структуры балтыйскіх этнонімаў. Прыхільнікам тэорыі балта-славянскіх кантактаў, у прыватнасці Юраце Лаўчутэ, гэта дало падставы для заключэння, што такога роду анамастыка адзначаецца перш за ўсё ў зоне, якую адносна

раннегістарычнай эпохі мэтазгодна называць **балта-славянскім памежжам** [12, с. 311].

Пытанні для самаправеркі:

1. З якой мэтай вывучаецца тапанімія?
2. Якія тапанімічныя назвы з балтыйскімі асновамі сустракаюцца на тэрыторыі Беларусі?
3. Як лакалізуецца ў Беларусі тапонімы з балтыйскай асновай?
4. Які асноўны вывад можна зрабіць на аснове назірання за лакалізацыяй тапонімаў з балтыйскімі асновамі?

3. Пра агульныя рысы ў балтыйскіх і беларускай мовах

Беларуская мова мае шэраг агульных рыс з літоўскай і латышскай мовамі. У выніку ўдзелу балтыйскіх этнічных супольнасцей у этнагенезе беларусаў у мове апошніх замацавалася пэўная колькасць лексікі балтыйскага паходжання (гл. **Аб корпусе лексічных балтызмаў у беларускай мове**).

Блізкасць гістарычных лёсаў беларускага і балтыйскіх народаў, працяглыя ўзаемакантакты, у тым ліку на адной геаграфічнай прасторы спрыялі і адваротнаму працэсу. Так, напрыклад, у **літоўскай** мове агульная колькасць запазычанняў са славянскіх моў складае каля 1,5%. У ліку запазычанняў з беларускай мовы можна назваць лексемы **bulve** ‘бульба’, **kmynas** ‘кмен’, **kubilas** ‘кубел’, **baravykas** ‘баравік’, **bažnycia** ‘бажніца’ ды інш.

Прыхільнікі балтыйскай субстратнай тэорыі паходжання беларускага этнасу ў якасці лінгвістычных доказаў прыводзяць наяўнасць у беларускай мове гука [ў], зацвярдзелы характар зычнага [р], дзеканне, цеканне, аканне і яканне. Гэта фанетычныя рысы, якія былі характэрны некаторым балтыйскім мовам, а са славянскіх – толькі беларускай. Субстратнай лічыцца асабліва, не ўласцівая блізкароднасным мовам той групы, у якую ўваходзіць даследуемая мова, пры наяўнасці яе ў сумежных па тэрыторыі мовах. Сапраўды, у якасці доказаў можна прывесці наступныя факты.

Літоўская і беларуская мовы маюць пэўныя агульныя рысы ў фанетыцы, марфалогіі і сінтаксісе.

У фанетыцы гэта пазіцыйная мяккасць зычных: **alksnis** [al'k's'n'is] – ‘вольха’, **sniegas** [s'n'iegas] – **снег** [с'н'е'х], **iš miško** [išm'iško] – з лесу [з'л'есу]; ётацыя пры збегу галосных: **kioskas** [k'ij'oskas] – **кіёск**.

Сярод марфалагічных асаблівасцей беларускай і літоўскай моў варта адзначыць:

– наяўнасць клічнага склону ў літоўскай мове і формаў клічнага склону – у беларускай: **drauge** – дружа, **žmogau** – чалавеча;

– падобныя формы загаднага ладу для выражэння сумеснага дзеяння: **eikime** – хадзем, **skaitykime** – чытайма;

– дробавыя лічэбнікі тыпу **pusanthro** – **паўгара**, **pustrečio** – **паўтраця**;

– некаторыя займеннікі, прыслоўі і прыназоўнікі, структурна і семантычна блізкія ў абедзвюх мовах: **sis tas** – **сёй-той**, **daug kas** – **шмат хто**, **kada ne kada** – **калі-нікалі**, **del drasos** – **дзеля смеласці**, **pavelavau per taves** – **спазніўся праз цябе**.

Агульныя рысы адзначаюцца таксама і ў беларускай і латышскай мовах.

З латышскімі (латгальскімі) супадаюць беларускія дыялектныя канструкцыі смяяцца пра каго (што) ‘смяяцца з каго (чаго)’, ехаць з канём ‘ехаць на кані’, мазаць хлеб з маслам ‘мазаць хлеб маслам’, капаць зямлю з лапатай ‘капаць зямлю лапатаю’, пень парос з мохам ‘пень парос мохам’; гаварыць на маці ‘гаварыць маці’ ды інш. [19, с. 9–18]. Па назіраннях беларускай даследчыцы С. Прохаравай, у басейне Дзвіны моўныя асаблівасці супадаюць з латышскімі, часцей за ўсё з латгальскімі, а ў басейне Дняпра адзначана канцэнтрацыя сінтаксічных балтызмаў, якія ўжываюцца паралельна са славянскімі канструкцыямі. У басейне Сожа (тэрыторыя радзімаў) вылучаюцца арэалы, дзе адсутнічаюць славянскія сінтаксічныя канструкцыі, а ўжываюцца толькі тыя, якія тыпалагічна супадаюць або ў цэлым з балтыйскімі, або канкрэтна з літоўскімі.

Пытанні для самаправеркі:

1. На якіх моўных узроўнях праяўляюцца агульныя рысы балтыйскіх і славянскіх моў (напрыклад, беларускай)? Прывядзіце прыклады на кожны выпадак.
2. Якія рысы літоўскай і латышскай моў замацаваліся ў беларускай мове?
3. Прывядзіце прыклады запазычання беларускай лексікі балтыйскімі мовамі.

Т Э М А 3. АБ ЛЕКСІЧНЫМ КОРПУСЕ БАЛТЫЗМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

1. Навуковае вывучэнне лексічных балтызмаў у беларускай мове

Першую лексікаграфічную падборку лексічных балтызмаў, якія былі вядомы беларускай мове на розных этапах яе развіцця, склаў Я.Ф. Карскі [10, с. 125–137]. Ён жа адзначыў, што ў яго час некаторыя з іх ужо не з’яўляюцца ўжывальнымі. Сярод прыведзеных Я.Ф. Карскім адзначаюцца словы, якія ў сучаснай беларускай мове атрымалі статус літаратурнай нормы: гірса, клўня, кльпаць, коўш, пўня ды інш.

Выяўленню і функцыянаванню балтызмаў у старабеларускіх пісьмовых помніках прысвечаны публікацыі А.І. Жураўскага, А.М. Булькі. З розных пунктаў гледжання характарызуюцца балтызмы ў працах М.В. Бірылы, Г.А. Цыхуна, В.М. Чэкмана, А.Я. Супруна, В.У. Мартынава, Ф.Д. Клімчука, Ю. Лаўчутэ, В.Д. Старычонка, В.Д. Астрэйкі ды інш.

Значным укладам у распрацоўку дадзенай тэмы з'яўляецца апублікаванне калектыўнага зборніка “Лексічныя балтызмы ў беларускай мове” (1969), падрыхтоўка і ажыццяўленне выдання “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы”, апублікаванне слоўнікавых матэрыялаў, якія налічваюць 840 балтызмаў, галоўным чынам выяўленых у дыялектным асяроддзі прыбалтыйскіх пагранічных зон [30, с. 113–158].

2. Аб характары балтызмаў у літаратурнай мове

Адно з найважнейшых пытанняў сучаснай лінгвістыкі – вызначэнне корпуса балтызмаў у беларускай ды іншых славянскіх мовах. На аснове “Слоўніка балтызмаў у славянскіх мовах” (1982) Юратай Лаўчутэ падлічана, што ў беларускай мове функцыянуе больш за 550 балтызмаў, у польскай – 400, у рускай – 200, ва ўкраінскай – 60 [28, с. 4]. Падлікі гэтыя прыблізныя, і іх колькасць пастаянна мяняецца ў сувязі з этымалагічнымі распрацоўкамі. У некаторых выпадках балтыйскае паходжанне асобных слоў не пацвярджаецца. Так, напрыклад, слова **скрыль** ‘вялікі адрэзаны кавалак чаго-н. для яды’ нельга лічыць запазычаннем з літ. *skrylis* ‘варэнікі; аладкі; кавалак цеста’ з прычыны праславянскага і агульнаславянскага характару: **skridl̥* або **skridla* ‘што-н. расшчэпленое, расколатае, адрэзанае’ (ЭС, т. 12, с. 156).

Ніжэй прыводзіцца лексіка, балтыйскае паходжанне якой падтрымліваецца або пацвярджаецца “Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы”.

Ато́жылак ‘малады парастак расліны’, ‘адгалінаванне руданоснай жылы’, ‘нашчадак, патомак’. Літ. *atāžala* ‘тс’.

Бамбі́за ‘высакарослы хлопец, мужчына’, ‘гультай, абібок’. Літ. *bambizà, bambizas (bambūzas)* ‘таўстун, пузаты, цяльпук; некаталіцкі святар або проста чалавек іншай веры’.

Бразго́тка ‘дзіцячая цацка, якая пры ўзмахванні бразгае, утварае траскучыя гукі’. Літ. *brazgėti* ‘трашчаць, грымець’.

Бра́згаць ‘утвараць кароткія звонкія гукі, удараючы чым-н. па металічных, шкляных і інш. прадметах’. Літ. *brazginti*; балта-слав. **brenzg-*.

Гі́рса ‘пустазелле сямейства злакавых’. у віц., міёр. гаворках *gīrsa* ‘каласоўнік’ (расліна). Фіксуецца ў ст. бел. мове з 1596 г. у форме *дырса*. Усх.-літ. *girsa, girsė*, літ. *dirsé*.

Дзі́рва́н ‘неапрацаванае, зарослае травой поле’. Старое запазычанне з літ. мовы. Літ. *dirvonas* ‘аблога, цаліна’, *dirva* ‘ралля’.

Жлу́кта ‘пасудзіна для запарвання бялізны’ (*абл.*), у паст., брасл. гаворках ‘замочаная бялізна’; ‘пра таго, хто многа п’е’ (ТСБМ). Літ. *žlūgtas, žluktas* ‘пасудзіна, у якой мыюць бялізну’, ‘намочаная бялізна’ (ЭС).

Кéпскі ‘дрэнны’. Ад *ken* ‘дурань, блазан’, магчымае паходжанне ад літ. *kėpis* ‘разява’.

Кéшкаца ‘доўга займацца з чым-н., марудна рабіць што-н.; корпацца’. З літ. *teškėntis* ‘плёскацца, забавуляцца, пэцкацца ў лужыне’. Лаўчутэ (Балтызмы, 67) прытрымліваецца іншай версіі. Слова таксама разглядаецца як балтызм, але ў якасці крыніцы адзначаюцца лат. *kęskat* ‘прагна есці, пэцкацца, марудзіцца’, *kęska* ‘нехайнік’.

Кіпець ‘пазногаць, кіпцюр, ногаць’. Літ. *kibčius* ‘задзіра’, *kepčiolis* ‘задзірацца’. Таксама магчыма літ. *kibtī* ‘чапляцца’.

Кіпцюры ‘кіпцюры, пазногці’. Утварэнне ад **кіпець** (гл.) з дап. суф. -юр-.

Куль ‘тоўсты сноп жытняй саломы’. Літ. *kulỹs* ‘сноп саломы’.

Кульшá ‘тоўстая нага, сцягно’. Літ. *kulšė* ‘сцягно’.

Кумпяк ‘бядровая частка тушы’. Літ. *kūmpis* ‘тс’.

Лáпіць ‘латаць, рамантаваць адзенне’. Старажытны балтызм. Літ. *lopyti*, лат. *lāpti* ‘тс’.

Мянта́шка ‘наждачная або намазаная глінай ці пяском лапатка, якой востраць косы’, ‘трапло’, ‘балбатун’. Балтызм. Літ. *meĩtė*, *mentė* ‘лапатка’, *mentėlė* ‘тачыла’.

Мянта́шыць ‘вастрыць касу мянташкай’, ‘гаварыць бязглуздзіцу’, ‘хутка есці’. Літ. *menčiūoti* ‘вастрыць’.

Парсю́к ‘кабан’. Запазычанне з літ. *paršūkas* ‘парася’.

Пéлька ‘палонка’. Літ. *pėlke* ‘балота’, ст.-прус. *pelku* ‘багна, твань’, лат. *pelce* ‘лужа’.

Пúня ‘хлеў, памяшканне для сена, снапоў, мякіны’, ‘адрына’. У якасці крыніцы запазычання прыводзяцца літ. *pūnià*, *pūnė* ‘хлеў, гумно, мякінніца’, лат. *pūne* ‘адрына’, якія збліжаюць са ст.-інд. *punāti* ‘правеймае’, *pávatē* ‘ачышчае’, *pávanas* ‘вечер’ і інш.

Сві́ран ‘халодны будынак для захоўвання збожжа, мукі ды іншых прадуктаў, а таксама рэчаў’. Запазычанне з літ. *svirna*, *svirnas* ‘гаспадарчае памяшканне, клець’.

Сці́рта ‘вялікі стог сена, саломы або снапоў збожжа, прызначаны для захавання пад адкрытым небам’, ‘куча прадметаў, пакладзеных адзін на адзін’; Балтызм. Літ. *stirta* ‘стог сена’, лат. *stirta* ‘сушылка ў выглядзе страхі на слупах’.

Аб лексічным корпусе балтызмаў у беларускай мове.

У беларускай мове з улікам вытворных суфіксальных найменняў функцыянуе 1200–1300 адзінак. Ядро лексічнага корпуса балтызмаў, паводле падлікаў беларускага мовазнаўцы В. Старычонка, утвараюць каля 120 лексічных адзінак, якія прайшлі ўсе стадыі лексіка-семантычнай адаптацыі і трывала замацаваліся ў сучаснай літаратурнай мове і яе функцыянальных стылях [21, с. 39].

Балтызмы па суадносінах з часцінамі мовы.

Значную частку балтызмаў у беларускай мове (каля 100 слоў), паводле падлікаў В. Старычонка [21, с. 39], складаюць **назоўнікі**: адліга ‘пацяпленне пасля марозу зімой’ (літ. *àtléga*), бомы (літ. *búomas*), дзёгаць (літ. *degùtas*), крумкач ‘вялікая чорная птушка’ (літ. *krunkočius*), лоўж ‘куча галля’ (літ. *láužas*), мўрза ‘нехайны ці брудны чалавек (літ. *mūrza*), шашок ‘драпежны звярок сямейства куніц, тхор’ (літ. *šėškas*), янтар ‘бурштын’ (літ. *gintarys*).

Дзеясловы, як правіла, абазначаюць пэўныя дзеянні чалавека: кешкацца ‘марудзіць’ (літ. *teškentis*, лат. *keškat*), кльпаць ‘павольна ісці, кавыляць’ (літ. *klyptii, klibeti*), лындаць ‘хадзіць без справы, гультаяваць’ (літ. *lindoti, lindeti*), сноўдацца ‘хадзіць, рухацца туды-сюды, часцей без усякай мэты’ (літ. *snaudaliuoti, snauduliuoti*).

Старажытныя балтызмы.

Найбольш раннімі лічацца балтызмы, якія зафіксаваны ў помніках старабеларускага пісьменства: атоса (фіксуецца з 1643 г. – ад літ. *atāsaja*); гірса (фіксуецца з 1596 г. у форме дырса – ад літ. *dirse, girse*); клуня (фіксуецца з 1503 г. у формах клоня, клуня, клюня – ад літ. *kluonas*); коўш (фіксуецца з 1486 г. у форме ковшъ – ад літ. *kaušas*); крушня ‘куча каменя’ (фіксуецца з 1591 г. у форме крушня – ад літ. *krusnis*); куль (фіксуецца з 1540 г. у форме куль – ад літ. *kulỹs*) ды інш. [21, с. 40].

3. Лексіка-тэматычная характарыстыка балтызмаў у народных гаворках

Балтыйскія словы, зафіксаваныя ў беларускіх народных гаворках, якія непасрэдна мяжуюць і кантактуюць з балтыйскімі, у прыватнасці з літоўскімі, утвараюць шматлікія тэматычныя групы. Найбольш распаўсюджаныя тыя найменні, што абазначаюць **асобу**. В. Старычонак у апублікаваным ім “Фрагменце слоўніка балтызмаў” [29, с. 113–158] адзначае 150 слоў, якія характарызуюць чалавека па знешнім выглядзе, тэмпераменце, разумовых здольнасцях, рысах характару, адносінах да працы, роду дзейнасці, паводзін, узросту ды інш.: абэржа ‘здоровая мажняя кабета’, балтушнік ‘гарбар’, біза зневаж. ‘бедны чалавек, галяк’, бінда ‘гультай’, вілюга ‘чалавек, які ўмее выкруціцца з любога становішча’, вяпла ‘дурань, разявака’, дудук ‘маўчун’, кепша зневаж. ‘тоўстая непаваротлівая жанчына’, скердзь ‘галоўны пастух’.

Сярод іншых балтызмаў вылучаюцца назвы, якія абазначаюць жывёльны і раслінны свет: бўкса ‘бязрогая жывёліна’, вягáл ‘рыба мянтуз’, гамóла ‘бязрогая карова’, мальгá ‘дробная рыбка’, свірбўль ‘птушка снягір’ і арнік ‘трава-купальнік’, віксва ‘асака’, шумята ‘мята перцавая’, жылвіца ‘разнавіднасць лазы’, раўдонік ‘падасінавік’.

Заклучэнне.

Лексіка балтыйскага паходжання ахоплівае шырокі спектр чалавечай жыццядзейнасці: яна называе і характарызуе як самога чалавека, так і прадметы і паняцці, звязаныя з бытавой сферай, раслінным і жывёльным светам, рамесніцтвам ды інш.

Тэрыторыя бытавання балтызмаў, як даводзіць В. Старычонок, даволі неаднастайная, сфера выкарыстання – таксама. Прыкладна 10% такіх слоў адзначаецца ў слоўніках **літаратурнай мовы** і ўжываецца ва ўсіх яе стылях. Астатнія 90% функцыянуюць у **дыялектах** з рознай ступенню распаўсюджанасці [21, с. 50].

Пытанні для самаправеркі:

1. Хто ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве зрабіў лексікаграфічную падборку балтызмаў? Назавіце працу, у якой яна апублікавана.
2. Назавіце аўтараў навуковых прац, прысвечаных вывучэнню балтызмаў у старабеларускай мове, сучаснай літаратурнай і народных гаворках.
3. Назавіце лексікаграфічныя працы (слоўнікі) балтызмаў. Хто іх аўтары?
4. Назавіце асаблівасці функцыянавання балтызмаў у беларускай мове.
5. Ахарактарызуйце лексічны корпус балтызмаў у беларускай мове з пазіцыі а) суадносін з часцінамі мовы, б) прыналежнасці да лексіка-тэматычных груп, в) распаўсюджанасці ў літаратурнай мове і народных гаворках.

Р А З Д З Е Л 2.

БЕЛАРУСКА-ЦЮРКСКАЕ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЕ І ЯГО ВЫНІКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Т Э М А 1. ПАСЯЛЕННЕ ТАТАР І ФАРМІРАВАННЕ ТАТАРСКАЙ НАРОДНАСЦІ Ў БЕЛАРУСІ

1. Цюркская іміграцыя на землі сучаснай Беларусі ў XIV–XVI стст. і характар беларуска-цюркскага міжэтнічнага ўзаемадзеяння

Адным з самых яркіх і адметных прыкладаў міжэтнічнага ўзаемадзеяння на тэрыторыі Беларусі з'яўляецца беларуска-цюркскае (беларуска-татарскае), якое пачалося ў XIV ст. (а магчыма, і раней) і пакінула прыкметны след у беларускай мове і беларускай культуры.

Адкуль прыйшлі ў Беларусь цюркскія пасяленцы?

Пасяленне першых цюркскіх этнічных груп у Вялікім Княстве Літоўскім (ВКЛ) адбывалася ў выніку разнастайных кантактаў з Залатой Ардой, Крымскім ханствам. Былі таксама выхадцы з Паўночнага Каўказа і Паволжа.

Першыя імігранты былі ўсходняцюркскага (стараўйгурскага) паходжання. Другая хваля іміграцыі пачалася ў XVI–XVII ст. і мела паўднёвацюркскае (асманска-турэцкае) паходжанне.

Калі пачалася іміграцыя цюркскіх груп на землі сучаснай Беларусі?

Першыя цюркскія (татарскія) імігранты паявіліся яшчэ пры Гедыміне (1316–1341), якіх вялікі князь пачаў запрашаць на вайсковую службу. Вядома, што ў бітве з тэўтонамі ў 1319 г. татары складалі перадавы атрад войска Гедыміна.

Не толькі Гедымін, але і Альгерд (1296–1377) і асабліва Вітаўт (1392–1430) праводзяць гасцінную палітыку ў дачыненні да татар. У 1397 і 1398 гг. Вітаўт зрабіў два паходы на Дон і Крым. У ім удзельнічаў і Тахтамыш, былы кіраўнік Залатой Арды, са сваёй дружнай. З гэтых паходаў Вітаўт вярнуўся са значнай колькасцю татар, з якімі былі сем’і, жывёла, хатні скарб. Пазней некаторыя гісторыкі назвалі пераселеных татар ваеннапалоннымі. Аднак самі татары ніколі не лічылі сябе ваеннапалоннымі Вітаўта.

Пасяленні продкаў беларускіх татар у XIV–XVI стст. узніклі пераважна ў заходніх і цэнтральных частках Беларусі, ва Усходняй Літве. Цэнтрамі рассялення татар былі Клецкі, Слуцкі, Навагрудскі, Мінскі, Брэсцкі, Лідскі, Ашмянскі, Гарадзенскі, Ковенскі ды іншыя паветы этнічнай беларускай тэрыторыі.

Які характар мела цюркская іміграцыя ў ВКЛ?

На парозе XIV–XV стст. Залатую Арду аслаблялі шматлікія дынастычныя і родаплемянныя сваркі. Гэта было прычынай з’яўлення значнай колькасці татарскіх перасяленцаў у ВКЛ, якія шукалі сабе ўратавання і дапамогі ў літоўскіх князёў. Такім чынам, першыя цюркскомоўныя пасяленцы былі добраахвотнымі імігрантамі.

Ці былі татары ваеннапалоннымі?

Паводле хронікі М. Бельскага, князь Вітаўт раздаў татарам некаторыя вёскі каля р. Вака, вызваліўшы іх ад усіх падаткаў і абавязаўшы іх ездзіць на вайну. ”Але, – піша храніст, – яны (татары) аспрэчваюць, што паланёныя Вітаўтам, і кажуць, што прыйшлі яму на дапамогу супраць Прусіі” [3, с. 20]. Пра тое самае піша і М. Стрыйкоўскі: татары лічылі, што яны запрошаныя ваяваць супраць крыжакоў. Ананімны аўтар (мусульманін) “Рысале-і-татар-і-лех” 1557–58 гг. (“Сачыненне аб татарах у Польшчы”) піша, што лічыць татар ваеннапалоннымі няправільна, бо калі б татары былі палоннымі, то даўно сталі б нявернымі, аднак жа застаюцца мусульманамі.

Татары ваеннапалонныя.

Нягледзячы на замірэнні з Залатой Ардой і Крымскім ханствам, ВКЛ, тым не менш, цярпела ад рэгулярных набегаў сваіх суседзяў. Ад гэтых сутычак у Літве і Польшчы заставаліся ваеннапалонныя татары. Адначасова з гэтым літоўскія князі прыводзілі палоннікаў з ваенных паходаў і сялілі ў сваёй дзяржаве. Ваеннапалонныя татары, як і аселяя, усё ж мелі і асабістую свабоду, і зямлю. Але мелі і абавязак: несці каралеўскую службу. І хто мог пракантраляваць або сказаць дакладна: аселя гэты татарын ці ваеннапалонны?

Як можна ахарактарызаваць узаемаадносіны беларусаў і татар?

Пасля уніі Літвы з Польшчай (1569) рассяленне татар на абшарах Рэчы Паспалітай прадоўжылася, чаму садзейнічала палітыка яе каралёў. Узаемаадносіны паміж беларускімі татарамі і продкамі беларусаў былі амаль заўсёды мірнымі. Татары настолькі зжыліся з мясцовым насельніцтвам, што часта нават выступалі супраць аднаверцаў – крымскіх татар і нагайцаў, якія ў час рабаўнічых нападаў дасягалі беларускіх гарадоў і вёсак.

Праўда, ужо Статут ВКЛ 1588 г. абмяжоўвае татар у правах, ім забараняецца мець нявольнікаў-хрысціян, браць шлюб з хрысціянкамі, займаць афіцэрскія пасады ў сваіх палках ды інш. Гэты час супадае з пачаткам паланізацыі і рэлігійных канфліктаў у ВКЛ. У канцы XVI і асабліва ў XVII ст. хрысціянскі фанатызм стане адной з прычын эміграцыі вялікай часткі татар у Турцыю.

Пытанні для самаправеркі:

1. Адкуль прыйшлі цюркамоўныя народнасці ў Беларусь і які характар мела іх перасяленне?
2. Калі ўзніклі першыя пасяленні татар на тэрыторыі цяперашняй Беларусі? Назавіце раёны рассялення татар на тэрыторыі сучаснай Беларусі.
3. Якую палітыку ў дачыненні да татар праводзілі літоўскія князі?
4. Як праявілі сябе татарскія коннікі ў Грунвальдскай бітве?
5. Раскажыце пра ўзаемаадносіны татар з карэнным насельніцтвам у ВКЛ.

2. Фарміраванне татарскай народнасці ў Вялікім Княстве Літоўскім у XIV–XVI стст.

Цюркскія пасяленцы працяглы час захоўвалі на новай радзіме сваю сацыяльна-племянную арганізацыю, традыцыі, звычаі, абрады, мусульманскую веру. У этнічных адносінах яны належалі да розных плямён і паходзілі з цюркска-татарскай, угорскай, мангольскай груп. Уласна татары, кіпчакі, нагайцы, уйгуры, чагатайцы ды іншыя этнічныя групы мелі ў Княстве магчымасць зберагчы свае звычаі, традыцыі і рытуалы і паступова арганізавацца ў адзіны народ пад назвай “татары”¹.

Найпершым фактарам, на аснове якога адбывалася аб’яднанне цюркамоўных этнічных груп у адну супольнасць, была адзіная вера – іслам. Працідзеяння з боку карэннага насельніцтва гэтаму працэсу не было, паколькі татары праявілі выдатную ўжыўчывасць.

Фактарам кансалідацыі разнамасных цюркскіх груповак магла быць і арабскаалфавітная літаратура, і ў першую чаргу Каран, а таксама кітабы, пераклад якіх быў ажыццёўлены не пазней чым у XVII ст. (некаторыя

¹ Назва “татары” няснага паходжання. Па меркаваннях адных, яна паходзіць ад назвы ўяўнага роданачальніка Татара. Іншыя сцвярджаюць, што этнонім узнік ад назвы ракі Тартара, прыбярэжных тэрыторыі якой у старажытнасці насялялі некаторыя цюркскія плямёны [3, с. 9]

даследчыкі называюць 2-ю палову XVI ст., хаця помнікаў з гэтага часу пакуль не знойдзена).

Калі склалася татарская супольнасць?

Па меркаванні даследчыкаў, аб'яднанне цюркскіх этнічных груп у адзіную супольнасць адбывалася на ўсім працягу іх іміграцыі ў ВКЛ і завяршылася ў 2-й палове XVI ст. [3, с. 3].

3. Род заняткаў, культура і рэлігія татар

Асноўныя заняткі татар.

Самыя першыя татары-пасяленцы былі ваеннаслужачымі і прымалі ўдзел ва ўсіх значных ваенных падзеях з удзелам Княства. Гэта быў асноўны іх занятак. У XVII ст. татары ўтваралі своеасаблівыя падраздзяленні – харугвы і сцягі, вайсковая служба для значнай часткі татар стала пастаянным прафесійным абавязкам.

Асноўным працоўным заняткам татар, не занятых на каралеўскай (вайскавай) службе, было садоўніцтва, рымарства, жывёлагадоўля, гарбарства.

Пра татарскія звычаі і традыцыі.

Адначасова цюркамоўныя народнасці прынеслі з сабой шматвяковыя культурныя традыцыі, доўгі час захоўвалі самабытныя рысы вядзення гаспадаркі, у хатнім побыце, адзенні, фальклоры. Этнограф П.М. Шпілеўскі, вывучаючы фальклор і побыт татараў XIX ст., адзначаў, што яны вядуць працалюбівае жыццё, заўсёдная цішыня і спакой пануюць паміж імі. У паводзінах былі заўсёды сціплыя, у хатах падтрымлівалі чысціню, двары ўпрыгожвалі мноствам кветак.

У нацыянальным татарскім касцюме пераважалі жоўты і аранжавы колер. Татаркі пакрывалі плечы доўгімі чырвонымі хусткамі, на шыю вешалі па некалькі шнуроў бісеру з пацеркамі і рознымі каралавымі і срэбнымі фігуркамі. Жанчыны павязвалі галовы стракатымі яркіх колераў хусткамі ў выглядзе чалмы, з вялікімі над лобам вузламі і доўгімі па баках галавы канцамі. А вось мужчыны, падкрэслівае П.М. Шпілеўскі, прынялі касцюм беларускіх мяшчан, г.зн. ходзяць у змазаных ботах, шэрых і доўгіх, з фалдамі ў таліях кафтанах, з адкладнымі каўнярамі і ў шапках з казыркамі.

Нягледзячы на страту некаторых нацыянальных традыцый, частковую хрысціянізацыю, татары да сённяшняга дня захоўваюць многія рытуалы і святы і па-ранейшаму застаюцца мусульманамі.

Пытанні для самаправеркі:

1. Раскажыце пра асноўныя заняткі татар.
2. Назавіце найбольш характэрныя нацыянальныя звычаі і традыцыі татар.

4. Татарскі след у сучаснай тапаніміцы

На карце сучаснай Беларусі пазначаны сотні населеных пунктаў, у назве якіх знаходзіцца этнонім “татарын”, “татары” або “турак”, што сведчыць аб прамым дачыненні да гісторыі гэтых найменняў цюркскомоўных імігрантаў: Татары ў Міёрскім раёне, Татарск – у Аршанскім, Татаршчына – у Шумілінскім на Віцебшчыне; Татарка – у Воранаўскім, Татарцы – у Лідскім, Татаршчына – у Мастоўскім і Воранаўскім на Гродзеншчыне; Татарка – у Любанскім. Усяго, паводле падлікаў беларускага даследчыка В. Шура, на Беларусі існуе не менш за 25 найменняў населеных пунктаў з дадзеным этнонімам, большая частка якіх паўтараецца ў розных мясцовасцях.

На Беларусі нямала і іншых тапанімічных назваў, якія ўзніклі на аснове цюркскіх каранёў, у пераважнай большасці – татарскіх: Шайбакова, Чавусы, Арда, Бакшты, Баштан, Іўе, Мамайкі, Шайтарава, Шарыбы, Шарыбаўка і інш. Назвы паселішчаў узніклі ў сувязі з працяглым пражываннем татарскіх сем’яў: Бабаевічы – ад цюрк. баба ‘стары’, Баева – ад бай ‘гаспадар’, Балашы – ‘лазурыт’, Баштан – ‘агарод, бахчавік’, Туганы – ‘сокал’, Мамаі. Мамайкі, Мамоны, Мамонькі – ад цюркскога ўласнага імені, Чавусы – ‘ніжэйшы военачальнік, дробнапамесны дваранін’, Карачуны, Карацк, Карачына – таксама ад прозвішча, але яно матывуецца цюркскім каранем *кара* – ‘чорны, злосны, кат’.

Пытанні для самаправеркі:

1. Пра што сведчаць тапонімы, утвораныя ад этнонімаў “татары”, “турак”?
2. Назавіце беларускія тапонімы, якія ўзніклі на аснове цюркскіх каранёў.

Т Э М А 2. ВЫНІКІ БЕЛАРУСКА-ЦЮРКСКАГА МІЖЭТНІЧНАГА МОЎНАГА ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ Ў БЕЛАРУСІ

Сярод прыкметных вынікаў беларуска-цюркскога міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння ў Беларусі варта назваць стварэнне перакладной арабскаалфавітнай рукапіснай літаратуры і пранікненне з вуснай мовы татар у беларускую мову слоў-арыенталізмаў.

1. Лексіка ўсходняга паходжання ў беларускай мове

Што такое арыенталізмы?

Арыенталізмамі прынята называць словы, якія паходзяць з усходніх моў – цюркскіх, семіцкіх (напр., арабскай), іранскіх (напр., персідскай), мангольскай, кітайскай ды інш. (ад п.-лац. *orientalis* ‘усходні’, г.зн. які мае дачыненне да краін Усходу). Яшчэ Я.Ф. Карскі адзначыў некалькі дзясяткаў цюркізмаў, якія, на яго думку, трапілі ў беларускую мову праз пасрэдніцтва татар-перасяленцаў: гарбуз, кабан, кайданы, капкан, капшук,

каўпак, люлька ‘прылада для курэння табаку’, небажа́ ‘сваяк’, рахманы, тавар ‘жывёла’, торба, туман, тытунь, харч ды інш. [10, с. 175–178].

Што абазначаюць арыенталізмы?

Паводле тэматычнай класіфікацыі, цюркізмы суадносяцца з ваеннай, бытавой, гаспадарчай, грамадскай і рэлігійнай сферамі: аршыц ‘старая мера даўжыні, роўная 0,71 м’ (адзначаецца ў старабеларускіх пісьмовых помніках з 1511 г.), бунчук ‘дрэўка з прывязаным конскім хвостом як сімвал улады (у казацкіх атаманаў, турэцкіх пашоў) (з 1582 г.), есакул ‘казацкі чын або афіцэрскае званне, якое адпавядала чыну капітана ў пяхоце’ (з 1590 г.), казак (з 1528 г.), мурза́ ‘тытул татарскай феадальнай знаці ў XV ст.; асоба з такім тытулам’ (з 1496 г.), кайданы (з 1638 г.), саф’ян ‘тонкая, добра апрацаваная, ярка пафарбаваная авечая ці казіная скура для аплету кніг ці абіўкі мэблі’ (з 1552 г.).

Устанавіць дакладна, якім шляхам – праз непасрэдны кантакт з цюркскомоўнымі носьбітамі або праз пасрэдніцтва суседніх славянскіх моў – трапілі арыенталізмы ў беларускую мову, вельмі складана. Гэта тэма асобнага даследавання. Зусім не выключана, што засведчаныя беларускімі пісьмовымі помнікамі XV–XVII стст. арыенталізмы маглі трапіць у беларускую мову з вуснай мовы татар.

У “Слоўніку іншамоўных слоў” (1993) А.М. Булыкi прыводзіцца каля 200 слоў цюркскага паходжання, якія бытуюць у сучаснай беларускай мове.

Пытанні для самаправеркі:

1. Што такое арыенталізмы?
2. На якія лексіка-тэматычныя групы падзяляюцца арыенталізмы, запазычаныя беларускай мовай?

2. Прычыны страты этнічнай мовы цюркскімі імігрантамі

Якія прычыны абумовілі страту татарамі роднай мовы?

Беларуска-цюркскае ўзаемадзеянне на землях Беларусі працягвалася на працягу некалькіх стагоддзяў. Цюркскія імігранты ніколі не былі этнічна аднароднымі. Першыя прышэльцы былі розныя – уласна татары, кіпчакі (найбольшая этнічная група), уйгуры, чагатайцы (размаўлялі на чагатайскай мове – яна адносіцца да ўсходніх дыялектаў турэцкай мовы, належыць да куманска-кіпчацкай групы), нагайцы ды многія іншыя. Нярэдка прадстаўнікі розных груп не разумелі адзін аднаго, бо гаварылі непадобнымі мовамі, а інтэрмова адсутнічала. У такіх умовах паразумецца імігранты маглі толькі на адной мове – (стара)беларускай. І гэта была адна з галоўных прычын страты этнічнай мовы цюркамі.

Значная рассянасць татар на вялікай тэрыторыі ВКЛ, вайсковая служба для значнай часткі татар, змешаныя шлюбы (мужчынам-мусульманам дазвалялася жаніцца з беларускамі аж да XVIII ст., у такіх

сем'ях дзеці гаварылі мовай маці, па-беларуску, а рэлігію прымалі бацькаву) – усё гэта фактары, якія ва ўмовах беларускамоўнага акружэння таксама вялі да страты этнічнай мовы.

Калі завяршылася моўная асіміляцыя татар?

У адным з кітабаў XVIII ст., безумоўна, скапіраваным са значна ранейшых крыніц, знаходзіцца выказванне на беларускай мове, якое адлюстроўвае характар моўнай асіміляцыі татар, паколькі было ўжо нямала тых, хто не валодаў роднай мовай: “калі па татарску не ўмеіе то па руску (г.зн. па-беларуску – аўт.) нехай абракаіецца”. Гэтае выказванне знаходзіцца сярод тэкстаў – настаўленняў аб малітве і адрасуецца прапаведнікам мусульманскай рэлігіі.

Вызначыць дакладную дату поўнай асіміляцыі асноўнай ці пераважнай часткі татарскага насельніцтва даволі цяжка, паколькі працэс рассялення татар быў працяглым у часе, паяўляліся ўсё новыя і новыя пасяленцы, і з гэтай прычыны працэсы асіміляцыя былі розныя па працягласці. Даследчык кітабаў А.К. Антановіч (1910–1980) асцярожна мяркуе, што асноўная маса татар не гаварыла на сваёй роднай мове ўжо ў XVI–XVII стст. [1, с. 10], іншыя (А. Дубінскі) адносяць гэты працэс на канец XVI ст.

Пытанні для самаправеркі:

1. У якіх умовах фарміравалася татарская народнасць?
2. Якія фактары аказалі вырашальную ролю ў фарміраванні татараў як народнасці?
3. Якія этнічныя групы аб'ядналіся пад імем “татары”?
4. Калі завяршылася фарміраванне татарскай народнасці?
5. Якія прычыны абумовілі страту татарамі роднай мовы?
6. Калі завяршылася моўная асіміляцыя татар?

3. Арабскаалфавітная літаратура татар як філалагічны і культурны феномен

Чым абумоўлена ўзнікненне арабскаалфавітнай літаратуры ў Беларусі?

Цюркскія супольнасці страцілі не толькі сваю родную мову, але і арабскую – мову набажэнства, якой напісана свяшчэнная для кожнага мусульманіна кніга – Каран. Арабскую мову ўжо ў часы ВКЛ ведалі, відаць, толькі асобныя мусульманскія імамы, але асноўнае татарскае насельніцтва яе ўжо не разумела. Іменна гэтым тлумачыцца такі гістарычны, культурны і філалагічны феномен, як стварэнне і існаванне ў Беларусі *арабскаалфавітнай літаратуры* – беларускіх па мове і рэлігійна-фальклорных па змесце тэкстаў, запісаных арабскім пісьмом. Як мяркуецца, першыя пераклады рэлігійнай літаратуры з усходніх моў (арабскай і старатурэцкай) на беларускую татары ажыццявілі не пазней за

2-ю палову XVI ст., але помнікаў той пары не збераглося. Самымі раннімі з’яўляюцца тэксты XVII ст.

У чым феномен арабскаалфавітнай літаратуры?

Феномен арабскаалфавітнай літаратуры, створанай татарскімі кніжнікамі, заключаецца ў тым, што

– яна рукапісная;

– стварэнне манускрыптаў было працяглым – на працягу некалькіх стагоддзяў: з XVII ст. (а магчыма, і раней) і да пачатку XX ст.;

– створана на славянскай (часцей – беларускай, радзей – беларуска-польскай або польска-беларускай) мове насельніцтва неславянскай графікай (арабскай), пры гэтым уласна арабскі алфавіт быў мадэрнізаваны з улікам беларускай фанетыкі;

– адлюстроўвае не толькі догматы ісламскай веры, звычаі, традыцыі, рытуалы татараў-перасяленцаў, але і культурна-моўныя элементы беларускай мовы і хрысціянскай рэлігіі; перакрывае ўсходніх (арабскіх, цюркскіх) і славянскіх моўных асаблівасцей, мусульманскіх і хрысціянскіх традыцый.

Акрамя гэтага, выключнымі рысамі варта прызнаць і тое, што некаторыя жанры арабскаалфавітнай літаратуры, напрыклад кітабы, адлюстравалі тагачасную беларускую народна-дыялектную мову больш дакладна, чым традыцыйная кірылічная пісьменнасць аналагічнага перыяду.

Пытанні для самаправеркі:

1. Чым абумоўлена ўзнікненне арабскаалфавітнай літаратуры ў Беларусі?
2. Калі ўзніклі першыя пераклады рэлігійнай літаратуры з усходніх моў на беларускую?
3. У чым заключаецца феномен арабскаалфавітнай літаратуры, створанай татарскімі кніжнікамі ў Беларусі?

Т Э М А 3. ВЫКАРЫСТАННЕ АРАБСКАГА ПІСЬМА ДЛЯ ЗАПІСУ БЕЛАРУСКІХ ТЭКСТАЎ

1. Характарыстыка арабскаалфавітнага пісьменства, створанага ў Беларусі ў XVII–XIX стст.

Якія разнавіднасці арабскаалфавітнай літаратуры існуюць?

Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, вядомыя толькі ў рукапісным выглядзе. Адрозніваюць некалькі разнавіднасцей рукапісаў татараў Вялікага Княства Літоўскага.

Тафсіры (ад ар. tafsir ‘тлумачэнне’) – рукапісныя кнігі, у якіх поўны арабскі тэкст Карана суправаджаецца падрадкавым перакладам на змешаную польска-беларускую мову з тлумачэннямі, каментарыямі, дапаўненнямі. Гэта аб’ёмістыя кнігі (каля 1000 старонак), фармат старонкі блізкі да сучаснага фармату А4. Вядомы тафсіры XVII–XIX стст. Некалькі

такіх рукапісаў захоўваецца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Таджвіды (ад ар. tagwid ‘мастацтва дэкламавання Карана’) – трактаты пра карэктнае вымаўленне арабскіх фанем і карэктнае дэкламаванне Карана.

Хамаілы (ад ар. hamala ‘насіць’) – рукапісы малога фармату, якія можна было насіць з сабою. Яны ўключалі апісанні звычайў, малітоўных рытуалаў і цырымоній (напрыклад, шлюб), малітоўныя выслоўі і зборы малітваў на арабскай і асманска-турэцкай мовах.

Дуалары (ад ар. du’a ‘малітва’ + цюркскі суфікс множнага ліку lar) – падборкі малітоўных выслоўяў на арабскай мове. У форме скруткаў клаліся з нябожчыкам у магілу.

Граматыкі – талісманы ў форме маленькіх папяровых скруткаў, на якіх былі напісаны арабскія малітвы і магічныя заклінанні і якія насілі з сабою.

Кітабы (ар. kitab ‘кніга’) – рэлігійна-фальклорныя кнігі рознага зместу. Звычайна кітабы ўключаюць ісламскія догматы і іх тлумачэнне, тэксты з Карана і каментарый да іх, апісанні рытуалаў і асноўных абавязкаў мусульман, маральна-этычныя настаўленні аб шанаванні бацькоў, суседзяў, старых людзей, падарожных, гасцей і інш., легенды рэлігійнага характару, напрыклад, аб смерці Мар’ямы, маці Ісуса Хрыста, дыялогі паміж прарокам Майсеем і Богам, прарокам Мухамедам і Шайтанам. Папулярнай у кітабах з’яўляецца легенда аб Міраджы – начным перанясенні прарока Мухамеда ў Іерусалім і да боскага трона. Часта ў кітабах знаходзяцца фальклорныя тэксты, напрыклад, дыялог паміж Меккай і Медынай, астралагічныя зборнікі, разгадка сноў. Самыя старажытныя з вядомых – кітабы XVII ст. Асноўны корпус кітабаў захоўваецца ў бібліятэках Мінска, Гродна, Вільнюса (Летува).

Якія асноўныя палеаграфічныя асаблівасці маюць кітабы?

Кітабы, як правіла, з’яўляюцца кнігамі вялікага фармату. Памеры аркуша, напр., Кітаба А. Хасяневіча – 34 x 22 см. Але магчымыя кітабы і меншых памераў. Разнастайныя яны і па аб’ёме – ад некалькіх соцень старонак да тысячы і болей. Аркушы кітабаў, створаныя фабрычным спосабам, нярэдка маюць вадзяныя знакі, што дапамагае вызначыць час узнікнення манускрыпта. Чарніла, якое выкарыстоўвалі ў кітабах, было ў асноўным карычневага або чорнага колеру, зрэдку – чырвонага, самі перапісчыкі называлі яго інкаўстам. На апошніх старонках нярэдка знаходзяцца звесткі пра дату стварэння і перапісчыка кнігі.

2. Выкарыстанне арабскага пісьма для запісу тэкстаў на беларускай мове

Напісаны кітабы арабскім пісьмом, тэкст чытаецца справа налева, а пачатак кнігі там, дзе славянскія заканчваюцца. Радкі на старонках запісаны без падзелу на словы, таму знакаў прыпынку ў сучасным

выглядзе там шукаць не даводзіцца. Адсутнічае ў арабскай графіцы і вялікая літара, няма пераносу слоў – тут усё падпарадкаецца не структуры слова, а геаметрыі размяшчэння ўсяго тэксту: кожны наступны радок павінен быць не даўжэйшы і не карацейшы за папярэдні (верхні). Пісаліся кнігі старанна, часта рукапісныя старонкі ўспрымаюцца як надрукаваныя. Што да арабскай графікі, то яна была дастасавана татарскімі кніжнікамі да беларускай фанетыкі. У арабскай мове няма гукаў *дз*, *ц*, *ж*, *ч*, *п*, не было і адпаведных літар, якія і былі дадаткова створаны ўжо ў Беларусі.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія разнавіднасці арабскаалфавітнай літаратуры існуюць?
2. Што такое кітабы і з чаго складаецца змест кітабаў?
3. Якія асноўныя палеаграфічныя асаблівасці маюць кітабы?
4. У чым заключаецца асаблівасць графічнага афармлення кітабаў?

Т Э М А 4. ЛІНГВІСТЫЧНАЯ АСНОВА КІТАБАЎ І ІХ НАВУКОВАЕ Вывучэнне

1. Кітабы як помнікі арабскаалфавітнай літаратуры, іх лінгвістычная аснова

Колькі моў выкарыстана ў кітабах?

Кітабы, як правіла, – шматмоўныя рукапісныя кнігі. Цытаты з Карана запісваюцца арабскай мовай, цытаты з тафсіраў – польска-беларускай мовай, у якой беларускія субстратныя з’явы праяўляюць сябе ў большай ці меншай ступені. Асобныя ўстаўкі на арабскай мове сустракаюцца ў розных па жанры тэкстах. Легенда аб Міраджы падаецца на стараасманскай (старатурэцкай) мове з адначасовым перакладам на беларускую.

Змест і характар пісьменства абумовілі ў кітабах выкарыстанне чатырох моў: арабскай, старатурэцкай, беларускай, польскай.

Якая мова ў кітабах выкарыстоўваецца найчасцей?

Самы галоўны вывад адносна **лінгвістычнай асновы** ўсіх кітабаў XVII–XIX стст. можна сфармуляваць так: у кітабах дамінуе тагачасная беларуская народна-дыялектная мова. Пры гэтым родныя гаворкі перапісчыка знаходзілі сваё адлюстраванне на старонках у большай ці меншай ступені. Частае перапісванне тэкстаў у розных мясцовасцях прыводзіла да пранікнення дыялектных рыс, што спрыяла дыялектным насланням нават у адным рукапісе.

Мова кітабаў як кніг рэлігійнага характару не адчула сур’ёзнага ўплыву з боку аналагічнага рэлігійнага жанру старабеларускага пісьменства. Аднак цалкам такі ўплыў адмаўляць нельга: хрысціянская рэлігійная літаратура татарскім кніжнікам была добра вядома, мусульманскія аўтары нярэдка палемізавалі з хрысціянскімі (найперш –

каталікамі), а ў пісьмовай практыцы яны нярэдка арыентаваліся на пісьмовыя правілы і прыёмы, выпрацаваныя не толькі сваімі папярэднікамі, але і беларускімі аўтарамі кірылічных крыніц. Вось чаму атрымалі шырокае адлюстраванне найперш тагачасныя фанетычныя, лексічныя і граматычныя рысы жывой беларускай мовы. Але разам з імі захоўваліся і літаратурна-пісьмовыя нормы, уласцівыя кірылічнай пісьменнасці папярэдніх эпох.

Якія тыповыя фанетычныя рысы беларускай мовы адлюстраваліся ў мове кітабаў?

У кітабах знайшлі адлюстраванне такія **фанетычныя** рысы тагачаснай беларускай мовы, як:

нескладовы характар гука [ў] на канцы слоў: *хадзіў, дрыжаў, таварышаў* і ў сярэдзіне: *доўго, маўчаў, непраўдзівы*;

асіміляцыйная мяккасць зычных [с'], [з'], [дз'], [ц']. У дастасаваным арабскім пісьме былі для перадачы гэтых гукаў асобныя літары: *зьменілі, шэсьцьсот, сьветлосьці, зь небам, ізь землі*;

дзеканне і цеканне: *надзеў; у роце, ідзі; дзіця; косць, пець будуць, будзе, радзіўсе*;

падоўжаныя зычныя: *стварэнне, расказанне* 'загад, воля', *стайанне, карэнне, абліччо*;

аканне: *адзін, табе, паламае, гаспадарства, карміла, да свайіх*;

прыстаўны [в]: *навуку, вушы, вузел*.

На якіх прынцыпах заснаваны напісанні ў кітабах?

Мадэрнізаванае для беларускай мовы татарскімі кніжнікамі арабскае пісьмо надзейна адлюстроўвае многія беларускія фанетычныя з'явы. Па-першае, таму, што меліся для гэтага выдатныя графічныя сродкі, а па-другое, перапісчыкі хоць і арыентаваліся на пэўныя арфаграфічныя правілы, але дапускалі, і даволі часта, напісанні, цалкам заснаваныя на фанетычным прынцыпе. Так, адлюстроўваюцца такія выпадкі, як аглушэнне звонкіх на канцы слова, прыпадабненне па звонкасці і глухасці, прыпадабненне свісцячых да шыпячых (прыклады з Кітаба А. Хасяневіча): *хлеп, штоп, дождч, прыхоць, адповець* 'адкажы', *прозьб, прозьбу, бліска, лёгка, бліскім, іж жаной, будзе ш чым*.

Напісанні, заснаваныя на фанематычным прынцыпе, можна падмацаваць наступнымі прыкладамі: *ні з кім, блізка, гладка, падступіць, майешся* і пад. Можна сказаць, што перапісчыкі ў адных выпадках часцей прытрымліваліся нейкага аднаго прынцыпу, а ў іншых – арфаграфія была непаслядоўная, фанетычныя і фанематычныя напісанні межаваліся з рознай ступенню перавагі. Даследчык татарскіх арабскаалфавітных тэкстаў Антон Антановіч выказаў меркаванне, што ў кітабах XVII–XX стст. у многіх выпадках назіраўся паступовы пераход ад фанематычнага да фанетычнага прынцыпу напісання слоў [1, с. 362].

Якія тыповыя лексічныя асаблівасці беларускай мовы адлюстраваліся ў мове кітабаў?

Сярод **лексічных** асаблівасцей беларускай мовы XIX ст., адлюстраваных у кітабах, можна адзначыць наступныя:

лексема У, якая паходзіць з агульнаславянскага прыназоўніка ВЪ: *па пояс у агню, трубіў у трубу, у пачатку накі;*

прыназоўнік З (С) (з изь): *вышэў з дому, с канца ў канец;*

часціца чы (ці) і злучнік чы (ці): *пытаў: “Паашню чы сейце?”*
Пытаў: “Чы майце быдла?” “Чы ведаеш, слонца гдзе зайшло?”
“Перэгавору ці чыніў?” (23а); спрэчалісе... чы тры разы ці два разы.

Якія тыповыя марфалагічныя рысы беларускай мовы адлюстраваліся ў мове кітабаў?

Тыпова беларускімі **марфалагічнымі** рысамі ў кітабах з’яўляюцца:

словы займеннікавага тыпу ў М. скл. з канчаткамі -ім, -ым: *у трэцім, у тым, дачасным, у йаўным;*

формы займеннага тыпу на -ы, -і (у адрозненне ад слоў на -ый, -ій): *злы, недужы, галодны, кажны, гэты, сьвяты;*

дзеяслоўныя формы з постфіксамі -ца, -цца (у адрозненне ад формаў на -тися): *застанецца, забавляцца, зьберуцца, злучыцца, пакойецца;*

прыслоўі тыпу уночы, зноў, дадому, адгэтуль;

клічная форма назоўнікаў, якую атрымліваюць не толькі словы славянскага паходжання, але і ўсходняга; клічнай форме часта папярэднічаюць выклічнікі **і** (цюркскага паходжання), **йа** (арабскага) і беларускі **ай**: *сэхабейове рэклі: І, посьле божы, ты нам што прыкажаш?* [сахабеі казалі: О, пасланнік Божы, што ты нам загадваеш?]; ...*мувіл: Ай, шэйху, людзей надто не страш; пытаў йа потым: І, браце Джэбра’іл, чы ўжо у трубу трубіў Ісрафіл?*

Якія тыповыя сінтаксічныя рысы беларускай мовы адлюстраваліся ў мове кітабаў?

Шырокае адлюстраванне атрымалі тыповыя **сінтаксічныя** беларускія канструкцыі тыпу *прабачыць мне, большы за яго; салатзейшы ад мёду, вазіць зямлёю, вазіць вадою, плыць морам, плыць вадою. аднаго дня, аднае ночы, аднае гадзіны, тае ночы, таго дня, таго часу ды інш.*

Пытанні для самаправеркі:

1. Колькі моў выкарыстана ў кітабах?
2. Якая мова дамінуе ў кітабах?
3. Якія тыповыя фанетычныя рысы беларускай мовы адлюстраваліся ў мове кітабаў?
4. На якіх прынцыпах заснаваны напісанні ў кітабах?
5. Якія тыповыя лексічныя асаблівасці беларускай мовы адлюстраваліся ў мове кітабаў?
6. Якія тыповыя марфалагічныя рысы беларускай мовы адлюстраваліся ў мове кітабаў?
7. Якія тыповыя сінтаксічныя рысы беларускай мовы адлюстраваліся ў мове кітабаў?

2. Навуковае вывучэнне арабскаалфавітнай літаратуры татар

Калі пачалося вывучэнне і хто з'яўляецца першаадкрывальнікам арабскаалфавітнай літаратуры татар?

Першаадкрывальнікам арабскаалфавітнай літаратуры татар прынята лічыць прафесара цюркалогіі Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта Антона Восіпавіча Мухлінскага (1808–1877). З яго “Даследавання пра паходжанне і стан літоўскіх татар” (1857), дзе змешчаны ўрыўкі са старажытнага тэксту і іх транслітарацыя, пачынаецца вывучэнне арабскаалфавітных тэкстаў.

Кім вывучаліся старажытныя беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, у XX ст.?

У пачатку XX ст. Іван Луцкевіч знаходзіць кітаб XVIII ст. ў адной татарскай сям’і каля Вільні, пра што паведамляе праз нейкі час у друку (1920). На гэтую публікацыю адгукнуўся Я. Карскі, пазней вывучэннем Кітаба Луцкевіча займаўся Янка Станкевіч. Увогуле ў 20–30-я гады XX стагоддзя паяўляецца шмат матэрыялаў, прысвечаных беларускім арабскаалфавітным тэкстам. На гэтую тэму таксама публікаваліся А. Самайловіч, І. Крачкоўскі, В. Вольскі, В. Ластоўскі, А. Шлюбскі, А. Варановіч, Я. Шынкевіч, А. Заянчкоўскі ды інш.

У 1968 г. у Вільнюсе выйшла першая ў беларускім мовазнаўстве прысвечаная татарскім рукапісам манаграфія Антона Канстанцінавіча Антановіча “Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, і іх графіка-арфаграфічная сістэма”. Аўтар паведамляе аб 23-х татарскіх беларускамоўных рукапісах і адным дзелавым дакуменце, напісанымі мадыфікаваным арабскім пісьмом. У манаграфіі падрабязна разгледжана графіка-арфаграфічная сістэма кожнага рукапісу, даюцца шматлікія ілюстрацыі, у тым ліку фотакопіі старонак кожнага помніка.

Манаграфія А. Антановіча аказала вялікі ўплыў на даследаванне беларускіх, а таксама польскіх тэкстаў, паколькі дала магчымасць прыступіць іншым даследчыкам да вывучэння моўнай і літаратурна-фальклорнай асновы тэкстаў.

У 50 – 70-я гады XX ст. друкуецца шэраг прац і артыкулаў па кітабістыцы ў Англіі (Г. Мерэдыс-Оўэнс і А. Надсан, Ш. Акінер), ЗША (Я. Станкевіч).

У 1983 годзе была абаронена кандыдацкая дысертацыя В. Несцяровічам “Фразеалагізмы ў беларускіх тэкстах, напісаных арабскім пісьмом (XVII–XIX стст.)”.

У 80–90-я гады XX ст. і на пачатку XXI ст. у Польшчы, Літве, Швейцарыі, Беларусі, Вялікабрытаніі апублікаваны навуковыя работы, прысвечаныя вывучэнню кітабаў, тафсіраў, хамаілаў. Сярод найбольш значных дасягненняў апошняга часу варта адзначыць працы польскіх даследчыкаў Чэслава Лапіча і Генрыка Янкоўскага “Ключ да раю” (2000, на польскай мове), літоўскай даследчыцы Галіны Мішкінене “Кітаб Івана

Луцкевіча: Помнік народнай культуры літоўскіх татар” (2009, на рускай і літоўскай мовах), швейцарскага вучонага Паўля Сутэра “Альфуркан татарскі” (2004, на нямецкай мове; у 2009 годзе праца выдадзена на беларускай мове), брытанскай даследчыцы Шырын Акінер “Рэлігійная мова кітаба беларускіх татар: Помнік ісламскай культуры ў Еўропе” (2009, на англійскай мове).

У апошнія гады ў Беларусі актывізавалася вывучэнне моўнай і літаратурнай асновы кітабаў і хамаілаў. Вядома, што ў бібліятэках Беларусі, у прыватнасці ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі і Нацыянальнай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь, захоўваецца 47 арабскаалфавітных рарытэтаў. Адзін з іх, паўкітаб XVIII ст., падрабязна даследаваны семітолагам Міхаілам Тарэлкам. У 2009 г. М. Тарэлка ў суаўтарстве з Ірынай Сынковай апублікаваў кнігу “Адкуль пайшлі ідалы: Помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татараў Вялікага Княства Літоўскага” (на беларускай мове).

Рэгулярна паяўляюцца публікацыі Алены Цітавец па арабскіх рукапісах з фондаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі, а таксама В. Несцяровіча – па лінгвістычнай аснове Кітаба А. Хасяневіча (1832).

Пытанні для самаправеркі:

1. Калі пачалося вывучэнне і хто з’яўляецца першаадкрывальнікам арабскаалфавітнай літаратуры татар?
2. Як і кім вывучаліся старажытныя беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, у XX ст.?
3. Назавіце найбольш значныя навуковыя публікацыі па гэтай тэме.

Т Э М А 5. АДЛЮСТРАВАННЕ Ў КІТАБАХ УСХОДНІХ І СЛAVЯНСКІХ МОЎНЫХ ТРАДЫЦЫЙ ЯК ВЫНІК МІЖЭТНІЧНАГА МОЎНАГА ЎЗАЕМАДЗЕЙННЯ

1. Характар усходніх і славянскіх моўных традыцый у мове кітабаў, іх спалучэнне і з’явы інтэрферэнцыі

Кітабы – перакладная літаратура, і ўжо гэта абумовіла адлюстраванне ў іх дзвюх моўных стыхій – усходняй і славянскай (беларускай), што выразна назіраецца ў лексіцы і сінтаксісе.

У чым праявілася перакрываўванне ўсходніх і славянскіх моўных традыцый у кітабах?

Пры перакладзе з арабскай і цюркскіх моў на беларускую многія тэрміны мусульманскай рэлігіі не былі перакладзены, а фактычна транслітараваны. Напрыклад: ахшам – цюрк. aksham ‘вечэрняя малітва’, закат (закот) – ар. zakia(t) ‘абавязковая міласціна’, харам – ар. haram

‘забароненае мусульманскімі законамі’, халяль – ар. *halal* ‘дазволенае’ ды інш. Па сутнасці, гэта інтэрнацыянальная лексіка ў мусульман, яна не патрабуе перакладу, але падтэкстава падразумявае веру ў адзінага Бога.

Ключавыя паняцці ісламскай рэлігіі Бог, прарок, пасол (пасланнік), ангел (анёл), рай, пекла, грэх, душа былі ўзяты перакладчыкамі кітабаў з хрысціянскай рэлігіі. Іх арабскія адпаведнікі або ўжываюцца эпизадычна, або зусім не ўжываюцца. Так, арабская назва *Бога* – Аллаг у кітабах сустракаецца толькі ў цытатах на арабскай мове. Тое самае можна сказаць пра рэдкае ўжыванне слоў ар. расуль (пасол ‘пасланнік’), ар. джахім (пекла). А вось арабскія лексемы малякі (анёл), набі (прарок), ісм (грэх), джынна (рай) у кітабах у якасці рэгулярных лексем не сустракаюцца. Выкарыстанне хрысціянскай тэрміналогіі ў мусульманскім кантэксце з’яўляецца своеасаблівай славянскай “устаўкай”, якая сведчыць аб перакрываванні (інтэрферэнцыі) усходняй і славянскай моўнай і культурнай традыцый.

На якіх прыкладах з “Апавядання пра Мар’яму” можна паказаць перакрываванне ўсходніх і славянскіх моўных традыцый?

Спалучэнне ўсходніх і славянскіх моўных і фальклорных традыцый добра прасочваецца ў тэксце “Апавяданне пра Мар’яму”, – маці Ісуса Хрыста. Гэты тэкст сустракаецца ў многіх кітабах.

Апавяданне пра Марыю – адна з самых яркіх і прыгожых гісторый. Пачынаецца яно з дыялогу паміж Мар’ямай і яе сынам Ісой (Ісусам), з вуснаў якіх гучыць догмат аб перавазе таго свету над гэтым. Потым яны разам пайшлі на Лібнан-гару, днём маліліся, а ноччу пасціліся траўным карэннем. Аднаго дня Іса пайшоў па карэнне, пакінуўшы маці адну. А ў гэты час па загаду Бога прыйшоў да Мар’ямы анёл смерці Азраіл і ўзяў у яе душу. Калі Іса вярнуўся, то ўбачыў, што маці яго ў міхрабе ляжыць. Ён некалькі разоў запрашаў яе разгавецца, але маці нічога не адказвала. Усё жывое ў прыродзе ў гэты час плакала: нябесныя анёлы, звяры на зямлі і птушкі на небе. Яны, звярнуўшыся да Бога, прасілі дазволу паведаміць Ісе пра смерць маці. Але гэта зрабіў сам Бог. Іса моцна перажываў. Сышоўшы з гары, ён наведаў адно мястэчка, сустрэўся з анёламі – Джабраілам і Мікаілам, якія выканалі пахавальны рытуал. Потым Іса звярнуўся да Бога з просьбай пагаварыць з маці, і такая магчымасць яму была дадзена. Пасля гэтага Бог забраў Ісу да сябе на неба. “Гісторыя...” заканчваецца паведамленнем пра тое, што Іса да Суднага дня будзе на небе, а потым Бог пашле яго на зямлю, на бітву з дэджалам (антыхрыстам), якога Іса заб’е, пражыве на свеце яшчэ сорок год і потым “з гэтага сьвета зыйдзе”.

Твор напісаны са спагадай і вялікай сімпатыяй да Мар’ямы і Ісы. Ужо ў самым пачатку побач з імем Мар’ямы выкарыстоўваецца парантэза – адметная ўсходняя ўстаўка, якая ўносіць дадатковае паведамленне: *гісторыйе а Мер’еме, удзячнасьць божэйе над нейу...* Першае ж упамінанне імені прарока Ісы суправаджаецца аналагічным прыёмам:

аднаго дня Іса прарок, яго мілосьць, ласка божэйе над нім, да маткі свайей мувіл..

Увогуле, гэты пісьмовы прыём, уласцівы ўсходняму (арабскаму) маўленню, у беларускамоўным акружэнні выглядае наколькі арганічна, настолькі і незвычайна. Па сваім прызначэнні і стылістычнай функцыі такія звароты ўтрымліваюць ацэнку таго, пра каго ідзе размова, фарміруюць адносіны ў чытачоў і слухачоў да дзейных асоб. Гэтая ацэнка бывае не толькі станоўчая, але і адмоўная. Так, напрыклад, Абу джахіль, праціўнік прарока Мухамеда, мае ў кітабах палярную ацэнку: *abu dzhagil, kledba* [пракляцце] *божайе над нім, мувіл...*

Для перадачы клічнай інтанацыі, пафаснасці ў тэксце выкарыстоўваецца выклічнік цюркскага паходжання *i*: *i, matka, мне мувіл Джэбра'іл, што гэты сьвет мешкане дачаснайе* [О, матка, мне казаў Джэбраіл, што жыццё на гэтым свеце часовае]; *рэкла*: “*I, сыну мой Іса, астаньсе здароў*” [сказала (Мар’яма): О, сыне мой Іса, заставайся здаровы]. Зваротная формула “*i, сыну мой Іса*” (цюркскі выклічнік *i* + беларуская клічная форма *сыну*) добра дэманструе спалучэнне тыповых, адметных рыс цюркскай і славянскай моўных традыцый.

У тэксце нямала глыбока эмацыянальных мясцін. Адна з такіх – рэагаванне Ісы на паведамленне аб смерці маці. Яно запісана ў форме плачу, галашэння, з выкарыстаннем рытарычных пытанняў, што надае сітуацыі асаблівы трагізм. Такая стылістыка ўласціва сінтаксісу галашэння, выпрацаванага многімі народамі, у тым ліку і славянскімі: *Іса плакаць пачаў, што адзін астаўсе, муві*: “*Што майу чыніць, гдзе пайду, сь кім буду забавляцісе, сь кім свой [ф]расунк падзялю, каму свайу тайемніцу скажу?*” *Барздо плакаў* [Іса плакаць пачаў, што адзін застаўся, сказаў: Што буду рабіць? Дзе пайду? З кім буду весяліцца? З кім сваю журбу падзялю? Каму сваю таямніцу адкрыю? Надта плакаў]. Гэтае клішэ адпавядае тыповай псіхалагічнай сітуацыі. Паводле зместу пытанняў, гэта “бытавыя рытарычныя пытанні-воклічы” [32, с. 94], уласцівыя славянскаму фальклору.

На ўзроўні стылістыкі тэксту адбываецца выкарыстанне моўных адзінак (элементаў) усходняга (арабскага, цюркскага) паходжання і славянскага (беларускага). Першыя ў цэлым перадаюць каларыт усходняй пісьмовай крыніцы, другія – вытанчанасць беларускай народна-дыялектнай формы слова і фразы ў цэлым. Абедзве гэтыя стыхіі фарміруюць непаўторную стылістыку тэксту. Ніякая іншая разнавіднасць пісьмовых помнікаў, акрамя арабскаалфавітных, так арыгінальна не спалучае славянскае і ўсходняе.

Пытанні для самаправеркі:

1. У чым праявілася перакрываўванне ўсходніх і славянскіх моўных традыцый у кітабах?
2. На якіх прыкладах з “Апавядання пра Мар’яму” можна паказаць перакрываўванне ўсходніх і славянскіх моўных традыцый?

2. Аб характары фразеалогіі ў кітабах

Якая фразеалогія дамiнуе ў кітабах?

Выкарыстанне беларускай народна-дыялектнай мовы XVII–XIX стст. у перакладах з арабскай і цюркскіх моў абумовіла, натуральна, выкарыстанне беларускіх фразеалагізмаў. Больш таго, у беларускіх тэкстах, напісаных арабскім пісьмом, якія з’яўляюцца літаратурнымі помнікамі беларускай мовы XVII–XIX стст., беларуская народная фразеалогія дамiнуе. У гэтым выпадку не даводзіцца гаварыць аб перакрыжаванні славянскіх і ўсходніх элементаў. Перакладчыкі аддалі перавагу славянскай, а не ўсходняй фразеалогіі. Некалькі характэрных прыкладаў: на смех пусціць ‘высмеяць’, ад памяці адысці ‘знепрытомнець’, у руку (не) ідзе ‘(не) шануе’, як вокам мігнуць ‘надзвычай хутка, імгненна’, як слова сказаць ‘вельмі хутка’, без лічбы ‘вельмі многа’, слова ў слова ‘дакладна, без парушэння (сказаць, перадаць на словах)’, на ногаць (паўногця, пазногаць) ‘вельмі малая колькасць (чаго-небудзь)’, за вочы ‘у адсутнасць каго-небудзь, не прама, не адкрыта (сказаць)’, хлеб есці ‘мець пажытак, жыць’ і інш.

Адзінкавыя фразеалагічныя запазычанні з усходніх моў усё ж ёсць, але вельмі верагодна, што ў мове-крыніцы некаторыя з іх былі не фразеалагізмамі, а метафарами. Пераклад садзейнічаў таму, што ў кітабах яны маюць значэнне і статус фразеалагізмаў. Напрыклад: *даць салам* ‘прывітацца па-арабску, паводле усходняй традыцыі’, *прыняць салам* ‘адказаць прывітаннем (па-арабску) на прывітанне’, *на божай дарозе* ‘быць пры смерці, паміраць’ ды інш.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якая фразеалогія дамiнуе ў кітабах?
2. Прывядзіце прыклады выкарыстаных у кітабах фразеалагізмаў, растлумачце іх значэнне.

Т Э М А 6. АБ ХАРАКТАРЫ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВЫХ НОРМАЎ І ПРЫЁМАЎ У КІТАБАХ

1. Аб характары граматычных форм знамянальных слоў у кітабах XIX ст.

Характэрнай асаблівасцю выкарыстання ў кітабах граматычных форм з’яўляецца насланне старых, уласцівых старабеларускай мове XVI – XVII стст., і новых, дыялектных, форм, характэрных беларускай мове пазнейшага перыяду. Так, у XIX ст. у народна-дыялектнай мове прадуктыўнымі становяцца формы назоўнікаў мужчынскага роду з канчаткам *-у/-ю* у Р. скл. адз. л., што знаходзіць адлюстраванне ў кітабах: *песку, броду, напітку, трунку, йечменю*. А з другога боку, на старонках

манускрыптаў часам захоўваюцца старыя, не ўласцівыя ўжо жывой мове формы на *-а/-я*: *пораха, крышталя, йаханта*.

Паралельнае выкарыстанне старых і новых форм дэманструецца амаль ва ўсіх склонах не толькі адзіночнага, але і множнага ліку, у прыватнасці, Р. скл. мн. л. часцей сустракаецца з новым канчаткам *-аў/-яў* – *патомкаў, учынкаў, чытальнікаў, звіткаў, куфляў* і радзей – са старым канчаткам *-оў* – *арабоў, балваноў, скарбоў, кітабоў*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія фактары аказалі ўплыў на фарміраванне граматычных нормаў у кітабах?
2. Як праяўляюцца граматычныя нормы ў кітабах?

2. Выкарыстанне татарскімі кніжнікамі старабеларускіх пісьмовых прыёмаў у арабскаалфавітным пісьменстве.

Адным з графічных прыёмаў старабеларускага пісьменства XVI ст. было абазначэнне гука [ў] літарамі у, қ, U [7, с. 99] на месцы ўсходнеславянскага прыназоўніка *въ* або прыстаўкі *въ-* пасля галоснага. Менавіта ў гэты час татарскія кніжнікі ажыццяўляюць першыя пераклады з усходняй літаратуры на беларускую мову [1, с. 11]. Гэтую графіка-арфаграфічную норму яны і перанеслі ў кітабы, у якіх сродкамі арабскага пісьма абазначалі прыназоўнік *въ* або прыстаўку *въ-* часцей праз У, радзей – праз Ў: *адзене ўзлажыў, скоро ўзлажыў; наберу у йіх; укідайу у пекла; а у небе*; рэдкія напісанні з ў: *чы ўжо у трубу трубіў; а ўсём*.

Пытанні для самаправеркі:

1. У чым праяўлялася непаслядоўнасць татарскіх кніжнікаў пры перадачы на пісьме беларускага гука [ў]?
2. На які графічны прыём старабеларускага кірылічнага пісьменства арыентаваліся татарскія перапісчыкі пры перадачы на пісьме гука [ў]?

3. Моватворчасць татарскіх кніжнікаў як праяўленне міжмоўнага ўзаемадзеяння

У чым праявілася моватворчасць татарскіх кніжнікаў?

У кітабах нярэдка сустракаюцца словы, якія можна было б ахарактарызаваць як беларусізаваныя арыенталізмы: *ке'бей (ка'бей)* – ар. Ка'аба 'храм у выглядзе кубічнай формы, які знаходзіцца ў сярэдзіне мячэці ў г. Мекка', *сюрэй* 'сура Карана', *азанчэй* 'той, хто спявае азан, склікаючы на малітву'. Слова *азанчэй*, як і падобныя па ўтварэнні *кадэй* (ад ар. *kadi*) 'суддзя', *муфтэй* (ад ар. *mufti*) 'чалавек, які тлумачыць кананічныя законы Ісламу', *хаджэй* 'мусульманін, які здзейсніў хадж' (ад ар. *hadg* 'паломніцтва ў святыя мясціны'), *сахабей* (ад ар. *sahaba*) 'прыцель прарока па веры, паплечнік', *фалджэй* (ад ар. *fal* 'прадказанне, лёс') 'варажбіт, астралаг, прадказальнік' атрымалі беларускі суфікс *-эй* і скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду. Назоўнікі *ка'аба*, *сура* належаць у арабскай мове да жаночага роду.

РАЗДЕЛ 3. ПЛАНЫ ПРАКТИЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Тэма 1. Балта-славянская праблема

Пытанні:

1. Навуковае асэнсаванне балта-славянскай праблемы. Лінгвістычная аснова балта-славянскай роднасці.
2. Пытанне пра балта-славянскае моўнае адзінства і балта-славянскі моўны саюз.

Заданні:

1. Высветліце з дапамогай лінгвістычных слоўнікаў або энцыклапедычных даведнікаў значэнне **тэрмінаў**: балтыйскія (балцкія) мовы, балта-славянскае моўнае адзінства, гідранімія, гідронімы, дыфтонг, мова-аснова (прамова), праславянская мова, сімбіёз, субстрат.
2. Растлумачце значэнне геаграфічных тэрмінаў: Падзвінне, Верхняе Падняпроўе, Панямонне.
3. Падрыхтуйце паведамленне на тэму: “Назвы гідронімаў балтыйскага паходжання на тэрыторыі Беларусі”.

Літаратура

1. Балта-славянская праблема // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 71–72.
2. Балтыйскія мовы // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 72–73.
3. Лаучюте, Ю.С. Этноязыковые контакты во времени и в пространстве (на материале балтийских и славянских языков) / Ю.С. Лаучюте // Балто-славянские исследования. XVIII: Сб. науч. трудов. – М.: Языки славянских культур, 2009. – С. 300–312.
4. Літва // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах. Т. 2. – Мінск: БелЭн, 2006. – С. 202–206.
5. Мартынов, В.В. Праславянский язык и его место в западно-балтийском диалектном континууме / В.В. Мартынов. – Мн.: Наука и техника, 1988. – 49 с.
6. Сінкевіч, Т.І. Славянскія, балцкія і фіна-угорскія фарманты ў назвах азёр Віцебшчыны / Т.І. Сінкевіч // Весн. Беларус. дзярж. ўн-та. – Серыя 4. Філалог. Журналіст. Педагог. – 1999. – № 1. – С. 53–56.
7. Топоров, В.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В.Н. Топоров, О.Н. Трубочев. – Москва, 1962.
8. Этнас // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 18. Кн. 1. Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭн, 2004. – С. 180.

Тэма 2. Балта-славянскае ўзаемадзеянне і яго вынікі ў беларускай мове

Пытанні:

1. Балта-славянскае міжэтнічнае ўзаемадзеянне на тэрыторыі сучаснай Беларусі.
2. Роля тапаніміі ў вывучэнні вынікаў балта-славянскага ўзаемадзеяння. Беларускія тапонімы з балтыйскімі асновамі.
3. Пра агульныя рысы ў балтыйскіх і беларускай мовах.

Заданні:

1. Высветліце з дапамогай лінгвістычных слоўнікаў або энцыклапедычных даведнікаў значэнне **тэрмінаў**: анамастыка, антрапонім, балтызм, лексіка-тэматычная група, стылістычная характарыстыка, тапанімія, тапаніміка, тапонім, мікратапонім.
2. Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму "Фарміраванне беларускага этнасу" (аб'ём – да 4 старонак).
3. Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму "Агульныя фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя рысы ў балтыйскіх і беларускай мовах".

Літаратура

1. Латышская мова // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 289.
2. Лаучюте, Ю.С. Этнологические контакты во времени и в пространстве (на материале балтийских и славянских языков) / Ю.С. Лаучюте // Балто-славянские исследования. XVIII: Сб. науч. трудов. – М.: Языки славянских культур, 2009. – С. 300 – 312.
3. Літоўская мова // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 314 – 315.
4. Прохарава, С.М. Славяна-балтыйскія сінтаксічныя ізаглысы / С.М. Прохарава. – Мінск, 1993. – С. 9 – 18.
5. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2001. – С. 16 – 20.
6. Мартынов, В.В. Праславянский язык и его место в западно-балтийском диалектном континууме / В.В. Мартынов. – Минск: Наука и техника, 1988. – 49 с.
7. Цыхун, Г.А. Назіранні над гідраніміяй беластоцка-гродзенскага пагранічча / Г.А. Цыхун // Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. – Białystok: LIBRA, 1999. – S. 81– 87.

Тэма 3. Аб лексічным корпусе балтызмаў у беларускай мове

Пытанні:

1. Характарыстыка лексічнага корпуса балтызмаў у беларускай мове.
2. Навуковае вывучэнне балтызмаў у беларускай мове.
3. Аб характары балтызмаў у літаратурнай мове. Лексіка-тэматычная характарыстыка балтызмаў у народных гаворках.
4. Стылістычныя магчымасці балтызмаў у народных гаворках.

Заданні:

1. Высветліце з дапамогай лінгвістычных слоўнікаў або энцыклапедычных даведнікаў значэнне **тэрмінаў**: балтызм, народныя гаворкі, этымалогія.

2. Са “Словаря балтизмов в славянских языках” Ю.А. Лаўчутэ (1982) выберыце словы балтыйскага паходжання, якія ўжываюцца толькі ў беларускай літаратурнай мове. Карыстаючыся “Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы”, падрыхтуйце пісьмовую этымалагічную даведку гэтых слоў.

3. З прыведзеных слоў выберыце і запішыце балтызмы. Праверце адказ па “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы”.

Абаранак, адліга, атожылак, бабёр, бажніца, бульба, бурбалка, бурболіць, вока, вясна, геній, гігель, жлукта, золак, кадзіла, кепска, кефір, клін, клыпаць, коўш, кумпак, кухталь, ліпа ‘дрэва’, лоўж, мітусня, мянташка, пелька, ранак, расплікнуць, рупець, світанне, скрыль.

4. Вызначце, якія балтызмы ўжываюцца ў беларускай літаратурнай мове, а якія – у народна-дыялектнай. Растлумачце значэнне балтызмаў.

Абдулейка, азярод, басцяца, бандзюгайла, бонда, валэндаца, гавэла (гавяла), гіль, гнёпа, дулька, ёўня, жвір, лапіць, міргаць, мянціць, мянташыць, нехлямяжасць, саўтаца.

5. Раскласіфікуйце лексіку балтыйскага паходжання па лексіка-тэматычных групах. Вызначце стылістычную афарбоўку балтызмаў.

Бамбіза, бомы, борзды, брында, брындаць, буч, гойсаць, дзёгаць, дзірван, дылда, дукса, ёрзаць, жуда, жур, каўкаць, кірпаты, лупаты, лупы, падлабуніца, струк, шаршатка, шашок.

Літаратура

1. Двужычье: теория и практика : монография / А.А. Гируцкий, В.Д. Стариченок, Т.В. Балус и др.; под ред. д-ра филол. наук, проф. А.А. Гируцкого. – Минск : БГПУ, 2012. – С. 33 – 51, 113 – 158.
2. Карский, Е.Ф. Белорусы / Е.Ф. Карский. – Минск: Беларус. энцыкл., 2006. – Т. 1. Введение в изучение языка и славянской словесности. – С. 110–130.
3. Лаучюте, Ю.А. Словарь балтизмов в славянских языках / Ю.А. Лаучюте. – Л.: Наука, 1982. – 211 с.

4. Старычонак, В. Лексічны корпус балтызмаў у беларускай мове / В. Старычонак // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння : зб. навук. арт. / рэдкал.: В.Д. Старычонак Д.В. Дзятко (адк. рэд.), Н.А. Радзіваноўская і інш. – Мінск : БДПУ, 2011. – С. 266 – 269.

Тэма 4. Вынікі беларуска-цюркскага міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння ў Беларусі

Пытанні:

1. Беларуская-цюркскае моўнае ўзаемадзеянне і яго вынікі ў беларускай мове.
2. Прычыны страты этнічнай мовы цюркскімі імігрантамі.
3. Арабскаалфавітная літаратура татар як філалагічны і культурны феномен.
4. Характарыстыка арабскаалфавітнага пісьменства, створанага ў Беларусі ў XVII – XIX стст. (гісторыя ўзнікнення, жанры).
5. Выкарыстанне арабскага пісьма для запісу тэкстаў на беларускай мове.

Заданні:

1. Высветліце з дапамогай лінгвістычных слоўнікаў або энцыклапедычных даведнікаў значэнне **тэрмінаў**: арыенталізм, кітаб, старабеларуская мова, транслітарацыя, палеаграфічная характарыстыка, фанематычны / фанетычны прынцып напісання.
2. Выпішыце са “Слоўніка іншамоўных слоў” (1993) А.М. Булыкі 20 – 25 слоў усходняга паходжання. Карыстаючыся “Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы”, коратка апішыце іх значэнне і гісторыю асваення беларускай мовай.
3. Прачытайце ўрывак з кітаба 1-й пал. XVIII ст. і вызначце:
а) тыповыя беларускія рысы; б) іншамоўныя словы і патлумачце іх;
в) дыялектныя формы; г) фанетычныя і фанематычныя напісанні.

Мухаммед прарок / яго мілосьць / на божэй дарозе лежаў / хворый быў / велікуйу боль меў / з болі дрыжаў / с парсуны зьменіўсе / з ачэй сьлёзы ішлі / цяшка уздыхайучы / плакаў / мілосьцівый божэ / зьмілуйсе над мусульманмі // сэхабейове усе усталі і мовілі / ай / наша слонца / сьвятлосьць твайя над душамі душа праўдзівайе / чаго плачыш / кажы нам / тайемную рэч абйаві // прарок мувіл / ужо йа із сего сьвета зыйду / тылко вам йедэн дастамент адказуйу / посьле мене / мае тэварыства / не разлучайцесе [...] прарок мувіл так / божый вырэк / хто прыдзе на сёй сьвет і пойдзе на той сьвет // кажнаму / каму уперэд прыйдзе / таго душа уперэд озьмець // без суду сьмерці нет / кажнаму ведлуг рызку век будзе // Езраіл борзда прышоў па прароцкуйу душу / прышэўшы / у варота стукаў / за варотма стайаў // Айша вышла / мувіла / хто ты йест // Эйшэ клікала

прарока / ай / прарочэ / прышоў адзін арабін / варота у руках дзержыць / із страху земля / неба дрыжыць // прарок мувіл / не арабін / той арабін / што цела з душой разлучайе //

Літаратура

1. Антонович, А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. – Вильнюс, 1968. – С. 54–57.
2. Канапацкі, І.Б. Гісторыя і культура беларускіх татар / І.Б. Канапацкі, А.І. Смолік. – Мінск, 2000. – С. 3–30, 202–204.
3. Несцяровіч, В.І. Старажытныя рукапісы беларускіх татар / В.І. Несцяровіч. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2003. – С. 6–12.

Тэма 5. Лінгвістычная аснова кітабаў і іх навуковае вывучэнне

Пытанні:

1. Кітабы як помнікі беларускай арабскаалфавітнай літаратуры, іх лінгвістычная аснова.
2. Навуковае вывучэнне кітабаў.

Заданні:

1. Падрыхтуйце рэферат на адну з прапанаваных тэм: “Антон Мухлінскі як даследчык арабскаалфавітных рукапісаў”, “Антон Антановіч як даследчык арабскаалфавітных рукапісаў”, “Вывучэнне арабскаалфавітнай літаратуры на сучасным этапе айчыннымі і замежнымі даследчыкамі (Паўль Сутэр, Галіна Мішкінене, Міхась Тарэлка, Чэслаў Лапіч, Шырын Акінер ды інш.).

Літаратура

1. Антонович, А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. – Вильнюс, 1968. – С. 3–49.
2. Канапацкі, І.Б. Гісторыя і культура беларускіх татар / І.Б. Канапацкі, А.І. Смолік. – Мінск, 2000. – С. 204–209.
3. Несцяровіч, В.І. Старажытныя рукапісы беларускіх татар / В.І. Несцяровіч. – Віцебск, 2003. – С. 24–29.

Тэма 6. Адлюстраванне ў кітабах усходніх і славянскіх моўных традыцый як вынік міжэтнічнага моўнага ўзаемадзеяння

Пытанні:

1. Характар усходніх і славянскіх моўных традыцый у мове кітабаў, іх спалучэнне і з’явы інтэрферэнцыі.
2. Характар фразеалогіі ў кітабах.

Заданні:

1. Высветліце з дапамогай лінгвістычных слоўнікаў або энцыклапедычных даведнікаў значэнне **тэрмінаў**: рытарычныя пытанні,

стылістычная афарбоўка слова, фразеалагізм.

2. Прачытайце фрагменты з кітаба XIX ст. і вызначце: а) тыпова беларускія рысы (фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя), б) іншамоўныя словы і патлумачце іх, в) словы-архаізмы.

3. Выпішыце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне і вызначце, якую стылістычную ролю ў тэксце яны адыгрываюць.

4. Растлумачце стылістычную функцыю выдзеленых (падкрэсленых) зваротаў.

1. Гісторыйе а Мерйеме удзячнасьць божэйе над нейу вегеб сын мунеббегеў мувіл удзечнасьць божэйе над німі усімі... 2. Аднаго дня Іса прарок йего мілосьць ласка божэйе над нім да маткі свайей мувіл і матка мне мувіл Джэбра'іл што гэты сьвет мешкане дачаснайе йест. 3. Тэды йены абойе пашлі на Лібнан гару і там пану богу паклон чынілі дзень у дзень посьнікалі а ўвечэр распосьнікавалісе траўным кэрэннем. 4. А ў том часе Эзбра'іл прышоў селам даў істраху йего Мерйема ад розуму адышла калі прышла да памеці мувіла хто ты йест? 5. Аднаго дня Іса прарок для адпосьнікаванне па кэрэньіе траўнойе пашоў. 6. Іса мысьліў матка майа немаз кланеўшысе уфатыг^каваласе нехай йешчэ адну гадзіну палежыць йа за йейе богу пакланюсе. 7. Рэкла [Мар'яма] і сыну мой Іса астаньсе здароў э йа ўжо эдыду.

Літаратура

1. Несцяровіч, В.І. Кітабы: моўныя асаблівасці арабскаалфавітных рукапісаў / В.І. Несцяровіч // Роднае слова. – 2005. – № 2. – С. 22–25.
2. Несцяровіч, В.І. Моўна-стылёвыя асаблівасці “Гісторыі аб Мар’яме” з Кітаба Абрагіма Хасяневіча (1832) / В.І. Несцяровіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2004. – № 3. – С. 26–30.
3. Несцяровіч, В.І. Стылістычная роля фразеалагізмаў у легендзе Мерадж з Кітаба Хасяневіча (1832) / В.І. Несцяровіч // Весн. Мазыр. дзярж. пед. ун-та. – 2004. – № 2. – С. 64–67.
4. Сысоў, У.М. Разнавіднасці стэрэатыпіі ў беларускай пахавальнай паэзіі. Рытарычныя пытанні-воклічы ў галашэнні / У.М. Сысоў // Весці АН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 1993. – № 3. – С. 91–97.

Тэма 7. Аб характары літаратурна-пісьмовых нормаў і прыёмаў у кітабах.

Пытанні:

1. Аб характары граматычных форм назоўнікаў у мове кітабаў.
2. Выкарыстанне татарскімі кніжнікамі старабеларускіх пісьмовых прыёмаў у арабскаалфавітным пісьменстве.
3. Моватворчасць татарскіх кніжнікаў як праяўленне міжмоўнага ўзаемадзеяння.

Заданні:

1. Высветліце з дапамогай лінгвістычных слоўнікаў або энцыклапедычных даведнікаў значэнне **тэрмінаў**: літаратурная норма, граматычная норма, пісьмовы прыём.

2. Прачытайце і перакладзіце на беларускую мову фрагменты з кітаба XIX ст. Вызначце: а) старыя і новыя арфаграфічныя напісанні канчаткаў знамянальных слоў, б) адзначце графічныя прыёмы, уласцівыя старабеларускаму пісьменству.

1. Адно крэсла паставілі пад яго із агню і седзіць той энгел на нём йак семдзесят сьветоў так велікайтой энгел на йом адпачывае сам так страшна седзіць без ліджбы прэд йім мукэроў стайаць. 2. Без ліджбы у яго ачэй йест. 3. Паважай яго то будзеш мець прычыну не так астанесе у пекле навекі. 4. Прарок яго мілосьць із шэйтаном размаўляў. 5. Йа мувіл нехай страшна не гледзіць ні страхам нутр мой нехай не паліць. 6. Аднаго дна Йунусь прарок яго мілосьць захварэў і з сего сьвета перэменіўсе. 7. Іса прарок тойе золата у землю удэптаў і мувіл божэ мілосьцівы ад мілаванне сего сьвету нас хелапоў сыцерэжы. 8. Хто ужывае харам [...] спору у даму не будзе. 9. У том доме божым Іса прарок мішкае.

Літаратура

1. Несцяровіч, В.І. Арфаграфія легенды Мерадж з Кітаба Хасяневіча (1832) / В.І. Несцяровіч // Весн. Магілёў. дзярж. ун-та. – 2005. – № 1. – С. 80–86.
2. Несцяровіч, В.І. Асаблівасці скланення назоўнікаў у Кітабе Хасяневіча (1832) / В.І. Несцяровіч // Учен. зап. / Витеб. гос. ун-т. – 2006. – Т. 5. – С. 73–86.
3. Канапацкі, І.Б. Гісторыя і культура беларускіх татар : Вучэб. дапам. / І.Б. Канапацкі, А.І. Смолік. – Мінск: Бел. ун-т культуры, 2000. – С. 113–120.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная літаратура

1. Антонович, А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. – Вильнюс, 1968. – 418 с.
2. Балта-славянская праблема // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 71–72.
3. Канапацкі, І.Б. Гісторыя і культура беларускіх татар : Вучэб. дапам. / І.Б. Канапацкі, А.І. Смолік. – Мінск: Бел. ун-т культуры, 2000. – 259 с.
4. Несцяровіч, В.І. Старажытныя рукапісы беларускіх татар : Графіка. Транслітарацыя. Агульная характарыстыка мовы. Фразеалогія / В.І. Несцяровіч. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2003. – С. 54–82.

Дадатковая літаратура

5. Астрэйка, В.Д. Славяна-балцкае лексічнае ўзаемадзеянне ў гаворках паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы / В.Д. Астрэйка // Беларуская лінгвістыка. Вып. 65 / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы; рэдкал.: А.А. Лукашанец (гал. рэд.) і [інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – С. 11 – 19.
6. Балтыйскія мовы // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 72–73.
7. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.
8. Казлова, Р.М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд / Р.М. Казлова. – Т. I. – Гомель, 2000. – 260 с.
9. Казлова, Р.М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд / Р.М. Казлова. – Т. II. – Гомель, 2002. – 264 с.
10. Карский, Е.Ф. Белорусы / Е.Ф. Карский. – Минск: Беларус. энцыкл., 2006. – Т. 1. Введение в изучение языка и славянской словесности. – С. 110–138.
11. Латышская мова // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 289.
12. Лаучюте, Ю.С. Этнаязыковыя контакты во времени и в пространстве (на материале балтийских и славянских языков) / Ю.С. Лаучюте // Балто-славянские исследования. XVIII: Сб. науч. трудов. – М.: Языки славянских культур, 2009. – С. 300 – 312.
13. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : Вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 1998. – С. 198 – 218.

14. Літва // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах. Т.2. – Мінск: БелЭН, 2006. – С. 202–206.
15. Літоўская мова // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭН, 1994. – С. 314–315.
16. Мартынаў, В.У. Беларуская этымалогія. Некаторыя аспекты / В.У. Мартынаў // Беларуская лінгвістыка. – 1972. – Вып. 1. – С. 19.
17. Мартынов, В.В. Праславянскі язык и его место в западно-балтийском диалектном континууме / В.В. Мартынов. – Мінск: Наука и техника, 1988. – 49 с.
18. Несцяровіч, В.І. Арфаграфія легенды Мерадж з Кітаба Хасяневіча (1832) / В.І. Несцяровіч // Весн. Магілёў. дзярж. ун-та. – 2005. – № 1. – С. 80–86.
19. Прохарава, С.М. Славяна-балтыйскія сінтаксічныя ізаглысы / С.М. Прохарава. – Мінск, 1993. – С. 9–18.
20. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.
21. Стариченок, В.Д. Балтизмы в структуре белорусского языка и говоров // Двухязычие: теория и практика : монография / А.А. Гируцкий, В.Д. Стариченок, Т.В. Балуж и др.; под ред. д-ра филол. наук, проф. А.А. Гируцкого. – Мінск: БГПУ, 2012. – С. 33–51.
22. Сысоў, У.М. Разнавіднасці стэрэатыпіі ў беларускай пахавальнай паэзіі. Рытарычныя пытанні-воклічы ў галашэнні / У.М. Сысоў // Весці АН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 1993. – № 3. – С. 91–97.
23. Топоров, В.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В.Н. Топоров, О.Н. Трубачев. – М., 1962.
24. Трубачев, О.Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования / О.Н. Трубачев. – М., 2003. – 495 с.
25. Цыхун, Г.А. Назіранні над гідраніміяй беластоцка-гродзенскага пагранічча / Г.А. Цыхун // Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. – Białystok: LIBRA, 1999. – S. 81–87.

Слоўнікі

26. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Т. 1 – 14. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1995; т. 15 – 33. – Мінск: Беларус. навука, 1996 – 2014.
27. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В.А. Жучкевич. – Мінск: БГУ, 1974. – 448 с.
28. Лаучюте, Ю.А. Словарь балтизмов в славянских языках / Ю.А. Лаучюте. – Л.: Наука, 1982. – 211 с.
29. Старычонак, В.Д. Фрагмент слоўніка балтызмаў // Двухязычие: теория и практика : монография / А.А. Гируцкий, В.Д. Стариченок, Т.В. Балуж и др.; под ред. д-ра филол. наук, проф. А.А. Гируцкого. – Мінск : БГПУ, 2012. – С. 113–158.

30. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1 – 8. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978 – 1993; т. 9 – 13. – Мінск: Беларус. навука, 2004–2010.

УМОЎНЫЯ АБАЗНАЧЭННІ І СКАРАЧЭННІ

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. / Пад аг. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрат Крапіва). – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1977 – 1984.

ЭС – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1 – 8. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978 – 1993; т. 9 – 13. – Мінск: Беларус. навука, 2004–2010.

Брэсц. – брэсцкая, віц. – віцебская, вобл. – вобласць, гом. – гомельская, гродз. – гродзенская, лат. – латышкае, літ. – літоўскае,	маг. – магілёўская, ст. бел. (мова) – старабеларуская, усх.-літ. – усходнелітоўскае, мін. – мінская тс – тое самае абл. – абласное
--	---

ПРЫКЛАДНЫЯ ТЭМЫ НАВУКОВЫХ ДАКЛАДАЎ, КУРСАВЫХ ПРАЦ

1. Лексіка балтыйскага паходжання ў гаворках Віцебшчыны (на матэрыяле лексікаграфічных крыніц).
2. Лексіка балтыйскага паходжання са значэннем асобы ў беларускай мове.
3. Беларускія прозвішчы балтыйскага паходжання.
4. Структурна-семантычная характарыстыка апелятыўнай лексікі балтыйскага паходжання ў беларускай мове / у народна-дыялектнай мове / у гаворках Віцебшчыны.
5. Мова “Апавядання пра Мар’яму” з кітаба XIX ст.
6. Фразеалагізмы ў мове арабскаалфавітных рукапісаў.
7. Развіццё кітабістыкі ў айчынным і сусветным мовазнаўстве.

Вучэбнае выданне

НЕСЦЯРОВІЧ Віктар Іванавіч

МІЖЭТНІЧНАЕ МОЎНАЕ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЕ

Метадычныя рэкамендацыі

Тэхнічны рэдактар *Г.У. Разбоева*
Камп'ютарны дызайн *Т.Я. Сафранкова*

Падпісана ў друк .2015. Фармат 60x84 ¹/₁₆. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 2,79. Ул.-выд. арк. 2,63. Тыраж экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 ад 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».
210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.